GSO S1 01

সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়

প্ৰথম ষাণ্মাসিক

সমাজতত্ত্ব

পাঠ্যবিষয় ঃ ১

খণ্ড ঃ ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ

অধ্যাপক জ্যোতি প্রসাদ শইকীয়া, ডিব্রুগড় বিশ্ববিদ্যালয়
ড° নির্মালী গোস্বামী, তেজপুৰ কেন্দ্রীয় বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষীঃ ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৱিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
১, ৩	শান্তনা দত্ত, জাঁজি হেমনাথ শর্মা মহাবিদ্যালয়	শান্তনা দত্ত
২,	ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয	গিতাঞ্জলী তালুকদাৰ
৪, ৫	ড° শ্বাবিনা য়াচমিন শইকীয়া, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	ৰেহানা শইকীয়া (অধ্যায় ৪) ড° নিভাৰাণী ফুকন, ৰেহানা শইকীয়া আৰু মেঘনা চৌধুৰী (অধ্যায় ৫)
৬, ৭	ড° উপলা বৰুৱা, কটন কলেজ	ড° মৃণাল জ্যোতি গোস্বামী (অধ্যায় ৬) ড° উৎপলা বৰুৱা (অধ্যায় ৭)

সম্পাদনাঃ

মূল ইংৰাজী সম্পাদনা ঃ ড° সুমেশ এচ. এচ., তেজপুৰ কেন্দ্রীয় বিশ্ববিদ্যালয়
ড° নির্মালী গোস্বামী, তেজপুৰ কেন্দ্রীয় বিশ্ববিদ্যালয়

অসমীয়া ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° স্বপ্না স্মৃতি মহন্ত, কে.চি. দাস কমার্চ কলেজ, গুৱাহাটী
ড° নিভাৰাণী ফুকন, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

মুদ্রণ ঃ জুন, ২০১৭

© Krishna Kanta Handiqui State Open University

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা নতুন দিল্লীৰ দূৰ শিক্ষা পৰিষদৰ ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাওঁ, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী- ৭৮১০১৭
উপমুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১০০৬;
Web : www.kkhsou.in

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয় ঃ

'সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়' শীৰ্ষক এই পাঠ্যবিষয়টোৰ দ্বাৰা শিক্ষার্থীসকলক সমাজতত্ত্ব নামৰ অধ্যয়নৰ বিষয়টোৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিয়াৰ চেষ্ট কৰা হৈছে। এই পাঠ্যবিষয়টোৰ উদ্দেশ্য হ'ল সমাজতত্ত্বৰ সৈতে জড়িত কিছুমান মৌলিক ধাৰণা আৰু আগ্রহ-ক্ষেত্রৰ সৈতে শিক্ষার্থীসকলক চিনাকী কৰাই দিয়া।

এই পাঠ্যবিষয়টোত মুঠ ১৪ টা অধ্যায় আছে। অধ্যায় ১ত সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি, ইয়াৰ অর্থ, প্রকৃতি আৰু পৰিসৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ২ত সমাজতত্ত্ব আৰু নৃতত্ত্ব বিজ্ঞান, ইতিহাস, অর্থনীতি, ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞানৰ দৰে সমাজবিজ্ঞানৰ অনান্য সমাজবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক বর্ণনা কৰা হৈছে। সমাজ, সম্প্রদায়, সংস্থা আৰু সমিতি দৰে ধাৰণাবোৰৰ অর্থ তথা বৈশিষ্ট্য হৈছে অধ্যায় ৩ৰ আলোচ্য বিষয়। অধ্যায় ৪ত প্রস্থিতি, ভূমিকা, সামাজিক প্রতিমান, প্রমূল্য, লোকপন্থা, প্রথা লোকাচাৰ আৰু সামাজিক বাধা নিষেধ আদিৰ দৰে ধাৰণাবোৰ আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ৫ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সংস্কৃতি অর্থ, বৈশিষ্ট আৰু প্রকাৰ। অধ্যায় ৬ত সামাজিক সমূহৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, সামাজিক সমূহৰ প্রকাৰঃ প্রাথমিক সামাজিক সমূহ, গৌন সামাজিক সমূহ, আন্তঃ সমূহ আৰু বর্হিঃসমূহ, প্রসঙ্গ সমূহ, সুসংবদ্ধ আৰু অসংৱদ্ধ সমূহ, সাদৃশ্য সমূহ এইবোৰৰ অর্থ আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ৭ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সমাজৰ তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ সংস্থা - পৰিয়াল, বিবাহ আৰু স্বজনতাৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, প্রকাৰ আৰু কার্যসম্পাদন পদ্ধতি। অধ্যায ৮ত সামাজিক গাঁথনি, সামাজিক ব্যৱস্থা আৰু সামাজিক সংগঠনবোৰৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰাৰ লগতে বিভিন্ন প্রকাৰৰ সামাজিক সংগঠনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সামাজিকীকৰণ প্রক্রিয়াটোৰ অর্থ, প্রকাৰ, প্রক্রিয়া, গুৰুত্ব আৰু মাধ্যম সমূহৰ ব্যাখ্যা হ'ল অধ্যায় ৯ৰ কেন্দ্রীয় বিষয়। অধ্যায় ১০ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সামাজিক স্তৰীকৰণ ধাৰণাটোৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু কার্য্য-কাৰিতাসমূহ। অধ্যায় ১১ত জাতি, সম্প্রদায়, শ্রেণী, সামন্ত প্রথা আৰু লিংগৰ দৰে স্তৰীকৰণৰ গুৰুত্বপূর্ণ সামাজিক আধাৰৰ বিভিন্ন দিশসমূহ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। অধ্যায় ১২ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সামাজিক পৰিৱর্তনৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, প্রক্রিয়া আৰু প্রকৃতি। ইয়াত বিৱর্তন, প্রগতি আৰু বিকাশৰ দৰে সামাজিক পৰিৱর্তনৰ কিছুমান গুৰুত্বপূর্ণ ৰূপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ১৩ত সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ অর্থ, আৰু প্রতিমান, প্রমূল্য প্রতিবন্ধকতাৰ দৰে বিভিন্ন সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ উপায়সমূহ বর্ণনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ১৪ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সামাজিক গতিশীলতাৰ অর্থ, ইয়াৰ বিভিন্ন প্রকাৰ আৰু ইয়াক প্রভাৱিত কৰা কাৰক সমূহ।

খণ্ড পৰিচয় ঃ

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক শ্রেণীৰ সমাজতত্ত্ব বিষয়ৰ প্রথম ষান্মাসিকৰ 'সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়' শীৰ্ষক কাকতখনৰ এইটো হ'ল প্রথম খণ্ড। এই খণ্ডটোৰ উদ্দেশ্য হ'ল শিক্ষার্থীসকলক সমাজতত্ত্ব বিষয়টোৰ এক মৌলিক আভাস প্রদান কৰা।

অধ্যায় ১ত সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি, ইয়াৰ অর্থ, প্রকৃতি আৰু পৰিসৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ২ত সমাজতত্ত্ব আৰু নৃতত্ত্ব বিজ্ঞান, ইতিহাস, অর্থনীতি, ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞানৰ দৰে অনান্য সমাজবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক বর্ণনা কৰা হৈছে। সমাজ, সম্প্রদায়, সংস্থা আৰু সমিতিৰ দৰে ধাৰণাবোৰৰ অর্থ তথা বৈশিষ্ট্য হৈছে অধ্যায় ৩ ৰ আলোচ্য বিষয়। অধ্যায় ৪ত প্রস্থিতি, ভূমিকা, সামাজিক প্রতিমান, প্রমূল্য, লোকপন্থা, প্রথা লোকাচাৰ আৰু সামাজিক বাধা নিষেধ আদিৰ দৰে ধাৰণাবোৰ আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ৫ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সংস্কৃতি অর্থ,বৈশিষ্ট আৰু প্রকাৰ। সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্বৰ মাজৰ সম্পর্ক তথা সংস্কৃতি আৰু সভ্যতাৰ মাজৰ পার্থক্যও এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ৬ত সামাজিক সমূহৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, সামাজিক সমূহৰ প্রকাৰ ঃ প্রাথমিক সামাজিক সমূহ, গৌণ সামাজিক সমূহ, আন্তঃ সমূহ আৰু বর্হিঃ সমূহ, প্রসঙ্গ সমূহ, সুসংবদ্ধ আৰু অসংবদ্ধ সমূহ, সাদৃশ্য সমূহ এইবোৰৰ আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ৭ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সমাজৰ তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ সংস্থা পৰিয়াল, বিবাহ আৰু স্বজনতাৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য, প্রকাৰ আৰু কার্য সম্পাদন পদ্ধতি।

অধ্যায়বোৰ পঢ়ি গৈ থাকোতে আপোনালোকে কিছুমান পার্শ্বীয় বাকচ দেখিব। তাত সহজে বুজি নোপোৱা অথবা আগতে নপঢ়া কিছুমান শব্দ অথবা সংজ্ঞাৰ ব্যাখ্যা পঢ়িবলৈ পাব। আপোনালোকৰ নিজৰ চিন্তাবোৰ কার্যক্ষেত্রত প্রয়োগ কৰিব পৰাকৈ অধ্যায়বোৰত কিছুমান অনুশীলনী 'অর্ন্তভুক্ত কৰা' হৈছে। পাঠ্য বিষয়বোৰৰ লগতে 'জানি থোৱা ভাল' শিতানত কিছুমান অতিৰিক্ত কিন্তু প্রাসংগিক তথ্য/ধাৰণা অর্ন্তভুক্ত কৰা হৈছে। প্রতিটো শিতানৰ সামৰণিত 'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ' হিচাপে কিছুমান প্রশ্ন দেখিব। আপোনালোকে অধ্যয়নৰ অগ্রগতি নিজে পৰীক্ষা কৰি চাব পৰাকৈ এই প্রশ্নবোৰ দিয়া হৈছে। শিতানটো পঢ়া শেষ হোৱাৰ লগে লগে প্রশ্নবোৰৰ উত্তৰ কৰি গ'লে আপোনালোক অধিক উপকৃত হ'ব। আপোনাৰ উত্তৰবোৰ পাছত অধ্যায়ৰ একেবাৰে শেষফালে থকা 'অগ্রগতিৰ খতিয়ান' শিতানত মিলাই চাব পাৰিব। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান 'আৰ্হি প্রশ্ন' তুলি দিয়া হৈছে। প্রতিটো অধ্যায়ৰ সৈতে জড়িত প্রসংগপুথিবোৰৰ তৃতীয় খণ্ডৰ সামৰণিত দিয়া হৈছে।

বিষয়সূচী

		পৃষ্ঠা নং
অধ্যায় ১ঃ	সমাজতত্ত্বৰ উৎস, প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ সমাজতত্ত্বৰ অৰ্থ, সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ, সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি, বিষয়বস্তু আৰু পৰিসৰ।	৫-১৬
অধ্যায় ২ঃ	সমাজতত্ত্ব আৰু অন্যান্য সমাজ বিজ্ঞান সমাজতত্ত্ব আৰু ইতিহাস বিজ্ঞান, সমাজতত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি সমাজতত্ত্ব আৰু অৰ্থনীতি বিজ্ঞান, সমাজতত্ত্ব আৰু নৃতত্ত্ব বিজ্ঞান, সমাজতত্ত্ব আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞান।	১৭-২৬
অধ্যায় ৩ঃ	প্ৰাথমিক অৱধাৰণা - i সমাজৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা, সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, সম্প্ৰদায়ৰ অৰ্থ আৰু উৎপাদান, সমাজ আৰু সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰভেদ, সংস্থাৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্যসমূহ আৰু প্ৰকাৰ।	২৭-৪১
অধ্যায় ৪ঃ	প্ৰাথমিক অৱধাৰণা - ii প্ৰতিমানৰ অৰ্থ, প্ৰকাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আৰু সংস্থা, প্ৰমূল্যৰ অৰ্থ, প্ৰতিমানৰ আৰু প্ৰমূল্যৰ সম্পৰ্ক প্ৰস্থিতিৰ অৰ্থ, প্ৰকাৰ, বৈশিষ্ট্য, প্ৰস্থিতি সমষ্টি, ভূমিকাৰ অৰ্থ, ভূমিকাৰ সমষ্টি, ভূমিকাৰ সংঘাত।	৪২-৫৩
অধ্যায় ৫ঃ	সংস্কৃতি সংস্কৃতিৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু বৈশিষ্ট্য, সংস্কৃতিৰ বিৰোধ, সংস্কৃতিৰ কাৰ্য্যৱলী, সংস্কৃতিৰ প্ৰকাৰ, সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্ব।	৫৪-৬৬
অধ্যায় ৬ঃ	সামাজিক সমূহ সামাজিক সমূহৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য, সামাজিক সমূহৰ প্ৰকাৰ ঃ প্ৰাথমিক সামাজিক সমূহ, গৌণ সামাজিক সমূহ, আন্তঃ সমূহ আৰু বৰ্হিঃ সমূহ, প্ৰসঙ্গ সমূহ, সুসংবদ্ধ আৰু অসংবদ্ধ সমূহ, সাদৃশ্য সমূহ।	৬৭-৮১
অধ্যায় ৭ঃ	পৰিয়াল, বিবাহ আৰু স্বজনতা পৰিয়ালৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য, প্ৰকাৰ আৰু প্ৰকাৰ্য, বিবাহৰ অৰ্থ, বৈশিষ্ট্য, প্ৰকাৰ্য আৰু প্ৰকাৰ, স্বজনতাৰ অৰ্থ, স্বজনতা প্ৰণালীৰ পৰিসৰ, স্বজন পদ্ধতি।	৮২-৯৫

অধ্যায় ১ ঃ সমাজতত্ত্বৰ উৎস, প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ সমাজতত্ত্বৰ অৰ্থ
১.৪ সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ
১.৫ সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি
১.৫.১ সমাজতত্ত্বত ব্যৱহৃত পদ্ধতি
১.৬ সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু আৰু পৰিসৰ
১.৭ সমাজতত্ত্বৰ দৃষ্টিভংগী
১.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৯ অধিক জানিবলৈ
১.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়নৰ কৰি আপুনি—

- সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- সমাজতত্ত্বৰ বিভিন্ন পদ্ধতিসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু আৰু পৰিসৰৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- সমাজতত্ত্বৰ দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে বুজি পাব।

১.২ পৰিচয়

কেইবা শতিকা আগেয়ে এৰিষ্টটলে কৈ গৈছে যে— 'মানুহ মৰণশীল'। মানুহে সমাজত জন্ম আৰু ডাঙৰ-দীঘল হৈ পৰিপক্ক হয়। সমাজে আমাৰ জীৱনটো জীয়াই তোলে। সামাজিক প্ৰাণী হিচাপেই আমাৰ মানসিকতা গঢ় লৈ উঠে। সভ্যতাৰ বিকাশৰ আৰম্ভণিৰ পৰাই সমাজ চিন্তা আৰু অনুসন্ধানৰ এক বিষয়বস্তুৰূপে বিবেচিত হৈ আহিছে। সামাজিক পৰিঘটনাবোৰ মানুহৰ বিৰামহীন আৰু অনুসন্ধিৎসু মনক সদায়েই আকৰ্ষণ কৰি আহিছে। চেইণ্ট ছীমনে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে সমাজৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁৰ পাছত আগষ্ট কম্‌টেই সমাজৰ নতুন বিজ্ঞান হিচাপে 'সমাজতত্ত্ব' নামটো আগবঢ়ায়। এই

অধ্যায়ত আমি সমাজতত্ত্বৰ অৰ্থ, উৎস আৰু ইয়াৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

১.৩ সমাজতত্ত্বৰ অৰ্থ

বহু হাজাৰ বছৰ আগৰ পৰাই মানুহে বাস কৰি থকা সমাজখনৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি আহিছে। বিভিন্ন দেশৰ দাৰ্শনিক, চিন্তাবিদ আইন প্ৰণয়নকাৰীসকলৰ লেখনীত আমি সমাজৰ বিষয়ে এক ধাৰণা লাভ কৰো। প্লেট', এৰিষ্টটল, মনু, কনফুচিয়াচ আৰু আন বহুতৰে লেখনীত আমি সমাজৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে এক পদ্ধতিগত আৰু শৃংখলাৱদ্ধ অধ্যয়ন দেখিবলৈ পাওঁ । ঊনবিংশ শতিকাতহে আগষ্ট ক'ট, হাৰ্বাৰ্ট স্পেনচাৰ, ইমাইল ডাৰ্খেইম, মেক্স ৱেবাৰ আৰু অন্যসকলে সমাজৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰে আৰু 'সমাজতত্ব নামেৰে এটা সূকীয়া অধ্যায়নৰ বিষয় গঠন কৰে।

সমাজ বিজ্ঞানৰ এক নতুন অংশ হিচাপে ই নিজৰ বাবে এক বিশেষ মৰ্যাদা গঢ়ি তুলিছে। সমাজশাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু উপযোগিতা আজিৰ সমাজত বহুলভাৱে স্বীকৃত। ফৰাচী দাৰ্শনিক আগষ্ট ক'টক সমাজতত্ত্বৰ পিতৃ হিচাপে অভিহিত কৰা হয়। ১৮৩৯ চনত ক'টে 'সমাজতত্ব' নামটোৰ জন্ম দিছিল আৰু পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু অন্য বিষয়সমূহৰ পৰা পৃথকভাবে চিহ্নিত কৰিছিল। সমাজতত্ত্বৰ মূল ধাৰণা হৈছে মানৰ সমাজৰ অধ্যয়ন। ই মানুহৰ সম্বন্ধৰ সামাজিক প্ৰকৃতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। তথাপিও সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নৰ উদ্দেশ্য কেৱল মাত্ৰ সামাজিক সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰাই নহয় ই সম্পৰ্কসমূহ অধ্যয়ন কৰি ইয়াৰ বিভিন্ন নমুনাৰ বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন কৰে।

বিভিন্ন সমাজতত্ত্ববিদে সমাজতত্ত্বক ভিন্ ভিন্ সংজ্ঞা প্ৰদান কৰিছে। ইয়াৰে কেইটামান তলত দিয়া হ'ল। সমাজতত্ব হ'ল—

- সামাজিক পদ্ধতিৰ বিজ্ঞান (আগষ্ট ক'ট)
- সামাজিক সংস্থাৰ বিজ্ঞান (এমাইল ডাৰ্খেইম)
- সামাজিক ক্ৰিয়াৰ অৰ্থপূৰ্ণ অধ্যয়ন (মেক্স ৱেবাৰ)
- সামাজিক শাখাসমূহৰ বিষয়ে কৰা অধ্যয়ন (এইচ. এম. জন্চন)
- মানুহৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া আৰু সম্পৰ্কৰ লগতে, ইয়াৰ অৱস্থা আৰু ফলাফল জানিবলৈ কৰা অধ্যয়ন (মৰিচ গিন্চবাৰ্গ)

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা আমি ইয়াকেই ক'ব পাৰো যে সমাজতত্ত্বৰ মানুহৰ সামাজিক সম্পৰ্ক আৰু সমাজৰ বিষয়ে বৈজ্ঞানিকভাৱে অধ্যয়ন কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক ঃ

(ক) 'সমাজতত্ত্ব' শব্দটো পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে ..... চনত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

(খ) সমাজতত্ত্ব সামাজিক ক্ৰিয়াৰ ..... অধ্যয়ন।

১.৪ সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ

ঊনবিংশ শতিকাৰ মধ্যভাগত সমাজ বিজ্ঞানৰ স্বাধীন আৰু ভিন্ন ভাগ হিচাপে সমাজশাস্ত্ৰৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ হয়। সমাজতত্ত্বক এক ভিন্ন বিষয় হিচাপে চিহ্নিত কৰাৰ অথবা সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তিৰ আৰৰ তিনিটা মূল কাৰণ হ'ল—

- ইংলেণ্ডৰ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ আৰু ফ্ৰান্সৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক বিপ্লৱ।
- প্ৰকৃতি বিজ্ঞানৰ উন্নতিৰ দ্বাৰা পোৱা অনুপ্ৰেৰণা।
- ঔপনিৱেশিক সাম্ৰাজ্যৰ অতি বৈচিত্ৰ্যময় সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ দ্বাৰা পোৱা অনুপ্ৰেৰণা।

অষ্টাদশ শতিকাৰ দ্বিতীয়ার্ধত পশ্চিম ইউৰোপত কিছু বিশেষ ধৰণৰ পৰিবৰ্তনৰ সূচনা হৈছিল। এই পৰিবৰ্তনসমূহে জনসাধাৰণক তেওঁলোকৰ চৌপাশে কি হৈ আছে সেই বিষয়ে জানিবলৈ কৌতূহলী কৰি তোলে। অষ্টাদশ শতিকাৰ ইংলেণ্ডত হোৱা ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ এনে এটা পৰিঘটনা যিয়ে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ সূচনা কৰে। এই বিপ্লৱৰ আগলৈকে কেতিয়াও এনেধৰণৰ বৃহৎ পৰিবৰ্তনৰ ইতিহাস পঢ়িবলৈ পোৱা নাযায়। ইয়াৰ ফলত সাধাৰণ গ্ৰাম্য জীৱন আৰু গৃহ উদ্যোগবোৰ জটিল নগৰীয়া জীৱন আৰু বৃহৎ উদ্যোগলৈ সলনি হৈছিল। ঔদ্যোগীকৰণে সভ্যতাৰ দিশ সলনি কৰি দিছিল। অতি দ্ৰুত গতিত সৃষ্টি হোৱা উন্নয়নশীল নগৰসমূহত সামাজিক সমস্যা প্ৰবল হৈ উঠিছিল। হঠাতে ইয়াৰ বাসিন্দাসমূহে এনে কিছুমান সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈছিল যিবোৰৰ অভিজ্ঞতা তেওঁলোকৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ কেতিয়াও নাছিল। এই পৰিবৰ্তনসমূহে মানুহৰ মনত গভীৰভাৱে প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ধনী-দুখীয়া, শ্ৰমিক-মালিকৰ মাজৰ বৈষম্য অধিক প্ৰকট হৈ পৰিছিল। ৰাজনৈতিক অস্থিৰতা, অৰ্থনৈতিক অসমতা, দৰিদ্ৰতা ইত্যাদি বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক বিশৃংখল আৰু সামাজিক সমস্যাই জনসাধাৰণৰ জীৱন ছানি ধৰিছিল। ক'ট, স্পেনচাৰ আৰু আন আন চিন্তাবিদসকলে বিপ্লৱৰ পৰিণতিত সৃষ্টি হোৱা এই সামাজিক সমস্যাসমূহ কেনেদৰে সমাধান কৰিব পাৰি, তাকে লৈ বহুলভাবে চিন্তা-চৰ্চা আৰম্ভ কৰিছিল। তেওঁলোক এই কথাত একমত হৈছিল যে এই সমস্যাসমূহ সমাধানৰ বাবে সমাজত এক পৃথক বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ হ'ব লাগে আৰু এই বিজ্ঞান সমাজৰ প্ৰকৃতি তথা অসুবিধাসমূহ বুজাৰ লগতে ইয়াক সমাধান কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষভাবে সহায়ক হ'ব লাগে।

ঊনবিংশ শতিকাত প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানে বিশেষ প্ৰসাৰ লাভ কৰিছিল। প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানীসকলৰ সফলতাই সামাজিক চিন্তাবিদসকলক তেওঁলোকৰ মত উপস্থাপন কৰাত যথেষ্ট অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল। মানুহৰ মনত এটা প্ৰশ্ন উঠিছিল যে যদি প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানে প্ৰয়োগ কৰা পদ্ধতিৰে যদি ভৌতিক পৃথিৱীৰ ভৌতিক আৰু প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনাবোৰ বুজাত সফলতা লাভ কৰিব পাৰে তেন্তে সেই পদ্ধতিটোৱে সামাজিক পৰিঘটনা বুজাবলৈ কিয় সফল নহ'ব? ইয়াৰ উত্তৰ হিচাপে ক'টে আৰু আন আন চিন্তাবিদসকলে কৈছিল যে এই বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিসমূহ সামাজিক পৃথিৱীতো প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ উপৰি সেই সময়ছোৱাত ইউৰোপৰ ঔপনিৱেশিক শক্তিবোৰে নিজ নিজ সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰত অতি বৈচিত্ৰ্যময় সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰিছিল। এই কথাই সমাজতত্ত্ববিদসকলক এক ধৰণৰ বৌদ্ধিক প্ৰত্যাহ্বান জনাইছিল। অৰ্থাৎ, এটা স্বতন্ত্ৰ অধ্যয়নৰ বিষয় হিচাপে সমাজতত্ত্বৰ উত্থান ঘটাৰ আঁৰৰ চৰ্তবোৰ আছিল সামাজিক আৰু বৌদ্ধিক।

জানি থোৱা ভাল

আগষ্ট ক'টে (Isidore Auguste Marie Francois Xavier Comte – 1798-1857) ১৮৩৯ চনত তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'Positive Philosophy'ত 'সমাজতত্ত্ব' শব্দটো পোন প্ৰথমবাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইংৰাজী Sociology শব্দটো লেটিন শব্দ Socius (যাৰ অৰ্থ হ'ল সহচৰ অথবা সম্মিলিত) আৰু গ্ৰীক শব্দ 'Logos' (যাৰ অৰ্থ হ'ল অধ্যয়ন বা বিজ্ঞান) লোৱা হৈছে । সেয়েহে শব্দবিজ্ঞান অনুসৰি সমাজতত্ত্বৰ পৰা অৰ্থ হ'ল সমাজৰ বিজ্ঞান।

১.৫ সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি

সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি বিজ্ঞানসম্মত। এক কথাত সমাজতত্ত্ব হ'ল সামাজিক ক্ৰিয়া আৰু সামাজিক ঘটনাৰ বিজ্ঞানসম্মত অধ্যয়ন। এই উক্তিয়ে এটা প্ৰশ্নৰ উত্থাপন কৰিব পাৰে— বিজ্ঞানসম্মত অধ্যয়ন কি?

যেতিয়া মানুহে কোনো এটা বিষয় শৃংখলাৱদ্ধ আৰু যুক্তিসংগতভাৱে বুজাৰ চেষ্টা কৰে তাকেই বিজ্ঞানসম্মত অধ্যয়ন বুলি কোৱা হয়। অন্যহাতে বিজ্ঞানসম্মত অধ্যয়ন সত্যতাৰ ভেটিত গঠিত আৰু ই গৱেষকৰ বিষয়নিষ্ঠ মানসিকতাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত নহয়। দ্বিতীয়তে, অধ্যয়ন অথবা গৱেষণাত সত্য উদ্‌ঘাটনৰ ববে উপযুক্ত পদ্ধতি ব্যৱহাৰ আৰু উদ্‌ঘাটিত তথ্যবোৰৰ বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে এটা যুক্তিসংগত ফলাফল প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব। এই ফলাফল অথবা সাধাৰণিকৰণ গৱেষণাধীন পৰিঘটনাটোৰ ক্ষেত্ৰত সাৰ্বজনীনভাৱে সত্যাপনসাধ্য, ভৰসাযোগ্য আৰু বৈধ হ'ব লাগিব।

যিহেতু সমাজতত্ত্ব মানুহ আৰু মানুহে বাস কৰা সমাজৰ প্ৰমূল্যৰ লগত জড়িত,

সেয়েহে প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানীসকলে ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতিতকৈ ই কিছু পৃথক হ'ব। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰসায়ন বিজ্ঞান তথা পদাৰ্থ বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু অজৈৱিক। এই বিষয়বস্তুসমূহৰ নিজা কোনো চেতনাবোধ নাথাকে। আনহাতে, আমি আগতেই কৈ আহিছো যে সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু হ'ল মানুহ, যাৰ নিজা চেতনাবোধ থাকে। সেয়েহে কোনোবাই নিৰীক্ষণ কৰি আছে বুলি গম পালে মানুহে পৃথকভাৱে আচৰণ কৰে। মানুহক যিহেতু গৱেষণাগাৰত অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰি, সেয়েহে সমাজতত্ত্ববিদসকলে মানুহৰ প্ৰকৃতি জানিবলৈ মানুহক প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশতেই অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। কিন্তু এইটো সত্য যে প্ৰতিটো বিজ্ঞানৰে (সমাজতত্ত্বৰো) অধ্যয়ন বিজ্ঞানসম্মত হ'ব লাগিব। অৰ্থাৎ, নিৰীক্ষণকাৰীয়ে কি দেখি আছে সেয়া নিৰ্ভুলভাৱে টুকি যাব লাগিব। একেদৰে এগৰাকী সমাজতত্ত্ববিদে নিজৰ গৱেষণাকালত ব্যক্তিগত পূৰ্বধাৰণাবোৰ আঁতৰাই থ'ব পাৰিব লাগিব। যেনে, গৱেষকে অধ্যয়ন কৰিব খোজা সমাজ এখনৰ বিষয়ে তেওঁৰ কিছু আগতীয়া ধাৰণা থাকিব পাৰে। কিন্তু গৱেষণাকালত তেওঁ সমাজখনৰ বিষয়ে 'কি ভাবে' (feel) সেয়া লিখিব নোৱাৰে, তেওঁ কি লিখিছে সেয়াহে টুকি যাব লাগিব।

১.৫.১ সমাজতত্ত্বত ব্যৱহৃত পদ্ধতি

সমাজতত্ত্ব হ'ল সমাজৰ বিজ্ঞানসম্মত বিষয়। ইয়াৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'ল— সামাজিক ঘটনাবোৰক বিজ্ঞানসম্মত অধ্যয়নৰ জৰিয়তে ইয়াৰ কাৰণ আৰু প্ৰকৃতি নিৰ্ণয় কৰি একোটা সাধাৰণ সিদ্ধান্ত প্ৰকাশ কৰা। সমাজতত্ত্ববিদসকলে সামাজিক পৃথিৱীখনৰ সত্য উদ্‌ঘাটনৰ বাবে বিভিন্ন পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰে। ইয়াৰে কেইটামান পদ্ধতি চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল—

➢ জৰীপ পদ্ধতি (Survey Method) ঃ

এই পদ্ধতিত কোনো এটা বিশেষ ভৌগোলিক, সাংস্কৃতিক বা প্ৰশাসনীয় অঞ্চলত বাস কৰা লোকৰ প্ৰণালীৱদ্ধ তথ্য গোটোৱা হয়। যেনে— লোকপিয়ল। সামাজিক জৰীপে সাধাৰণতে এক নিৰ্দিষ্ট সমাজৰ মনোভাৱ, মতামত আৰু আচৰণ বিন্যাসৰ সামাজিক তথ্য সংগ্ৰহ কৰে। এই পদ্ধতিয়ে সাধাৰণতে এক বৃহৎ অঞ্চল সামৰি লয়। সেয়েহে গৱেষণাবিদসকলে তেওঁলোকৰ অধ্যয়নৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় এক প্ৰশ্নাৱলী তৈয়াৰ কৰে। এই প্ৰশ্নাৱলীসমূহ উত্তৰ দিওঁতালৈ ব্যক্তিগতভাবে ডাকযোগে পঠিয়াই দিয়া হয় অথবা হাতে হাতে দিয়া হয়। উত্তৰ দিওঁতাসকলৰ উত্তৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰি গৱেষণাটোত এটা সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়।

➢ ঐতিহাসিক পদ্ধতি (Historical Method) ঃ

ঐতিহাসিক পদ্ধতিয়ে ধৰি লয় যে এখন সমাজৰ সমসাময়িক অৱস্থাটোৰ শিপাডাল সমাজখনৰ অতীতৰ লগত জড়িত। সেয়েহে এই পদ্ধতিত গৱেষকে এখন সমাজৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকৃতি বুজিবলৈ ইয়াৰ ঐতিহাসিক ঘটনা, প্ৰক্ৰিয়া আৰু অনুষ্ঠানসমূহৰ অধ্যয়ন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, কাৰ্ল মাৰ্ক্সে এখন আধুনিক পুঁজিবাদী

সমাজৰ অসুবিধাসমূহ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সমাজখনৰ অতীতৰ অৱস্থাসমূহ বিশ্লেষণ কৰিছিল।

➢ তুলনামূলক পদ্ধতি (Comparative Method) ঃ

তুলনামূলক পদ্ধতিত গৱেষকজনে মানুহৰ সামাজিক আচৰণ বিভিন্ন দিশ বুজিবলৈ একেখন সমাজৰ ভিতৰতে থকা বিভিন্ন সমাজৰ বিভিন্ন গোটৰ বিভিন্ন পটভূমিত তুলনা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে মেক্স ৱেবাৰে পশ্চিমীয়া সমাজত পুঁজিবাদৰ সৃষ্টিৰ কাৰণ জানিবলৈ প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ ধৰ্মৰ তুলনা কৰিছিল।

➢ ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতি (Case Study Mehtod) ঃ

এই পদ্ধতিত কোনো এটা পৰিঘটনা, ব্যক্তি অথবা সম্প্ৰদায়ক বিস্তৃত বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়। এই পদ্ধতিয়ে অধ্যয়নৰ বাবে লোৱা বিষয়টোৰ (ব্যক্তি, গোট অথবা সম্প্ৰদায়) প্ৰতি মিনিটৰ বিতং অধ্যয়ন কৰে।

➢ পৰিসংখ্যামূলক পদ্ধতি (Statistical Method) ঃ

এই পদ্ধতিয়ে পৰিঘটনা বুজিবলৈ কোনো সামাজিক গাণিতিক হিচাপ-নিকাচৰ সহায় লয়। এই পদ্ধতিৰ দ্বাৰা জীৱন ধাৰণৰ মান, বিবাহ বিচ্ছেদ আৰু বিবাহ, আত্মহত্যা, অপৰাধ প্ৰব্ৰজন আদিৰ লগত জড়িত গৱেষণাৰ তথ্য সংগ্ৰহ কৰা হয়।

➢ সূচী বিশ্লেষণ (Content Analysis) ঃ

এই পদ্ধতিত গৱেষকে বাতৰি কাকত আৰু আলোচনীৰ দৰে প্ৰকাশিত সমল বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা কোনো এটা বিশেষ সামাজিক পৰিঘটনাৰ বিষয়ে বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি এজন গৱেষকে উত্তৰ-পূব ভাৰতক ঘাইসূঁতিৰ সংবাদ মাধ্যমে কেনেদৰে উপস্থাপন কৰে সেয়া অধ্যয়ন কৰিব খোজে তেন্তে তেওঁ বিষয়টোৰ ওপৰত ৰাষ্ট্ৰীয় দৈনিক কাকতবোৰে কেনে মন্তব্য দিছে সেই বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। গৱেষকজনে অঞ্চলটোৰ লগত জড়িত কৰা শব্দবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব লাগিব। যদি অধিক ইতিবাচক শব্দ ব্যৱহৃত হৈছে তেন্তে ই উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ ইতিবাচক উপস্থাপনৰ কথা বুজাব। ঠিক তেনেদৰে যদি নেতিবাচক শব্দৰ ব্যৱহাৰ বেছি হয় তেন্তে ই অঞ্চলটোৰ নেতিবাচক উপস্থাপনৰ কথা বুজাব।

➢ নৃগোষ্ঠী বৰ্ণনা তত্ত্ব (Ethnography) ঃ

এই পদ্ধতিয়ে কোনো এটা বিশেষ গোটৰ সামাজিক জীৱনৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰাৰ সলনি বৰ্ণনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। অন্য কথাত গৱেষকে তেওঁ অধ্যয়ন কৰা গোটটোৰে নিজে যিখন সমাজৰ বাসিন্দা সেই সামাজিক পৃথিৱীখনৰ বিষয়ে আৰু তেওঁলোকে এই সমাজৰ দৈনন্দিন জীৱনত পালন কৰা অনুশীলনবোৰৰ কি অৰ্থ বুজি পায় সেই বিষয়ে জানিবলৈ চেষ্টা কৰে।

১.৬ সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু আৰু পৰিসৰ

প্ৰথমাৱস্থাৰ পৰাই সমাজতত্ত্ববিদসকলৰ বাবে মানুহ আৰু সকলো সামাজিক ক্ৰিয়াকলাপ এক বিশেষ আলোচ্য বিষয় বুলি বিবেচিত হৈ আহিছে। সেয়ে, সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু অতি ব্যাপক। তলত সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তুৰ এক সাধাৰণ আভাস দিয়া হৈছে।

সমাজতত্ত্বৰ মুখ্য বিষয় হ'ল সামাজিক বিশ্লেষণ। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল সমাজতত্ত্ববিদসকলে মানৱ সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ সমাজতাত্ত্বিক বিশ্লেষণ কৰিব বিচাৰে। সমাজতত্ত্বই সামাজিক জীৱনৰ প্ৰাথমিক গোটসমূহক যথেষ্ট গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে। ই সামাজিক ক্ৰিয়া আৰু সম্পৰ্ক, বিভিন্ন ধৰণৰ প্ৰতিষ্ঠান, সম্প্ৰদায় (নগৰীয়া, গাঁৱলীয়া আৰু জনজাতি) আৰু জনসংখ্যাৰ লগত জড়িত।

- সমাজতত্ত্বই বিভিন্ন মৌলিক সামাজিক অনুষ্ঠান যেনে— পৰিয়াল আৰু জ্ঞাতি, ধৰ্ম, অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, আইন-কানুন, শৈক্ষিক, আৰু বৈজ্ঞানিক প্ৰতিষ্ঠানৰ বিকাশ, গাঁথনি তথা কাৰ্য সম্পাদন পদ্ধতি অধ্যয়ন কৰে।
- সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নত বিভিন্ন সামাজিক পদ্ধতি যেনে— সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা, সদৃশকৰণ, সামাজিক সংঘৰ্ষ, সামাজিক পৰিৱৰ্তন, সামাজিক প্ৰভেদ আৰু স্তৰীকৰণ, সমাজিকীকৰণ, সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ আৰু বিচ্যুতি ইত্যাদিয়ে বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰে।
- গৱেষণা পদ্ধতিৰ ওপৰতো সমাজতত্ত্বই যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। সমাজতত্ত্বই দাৰ্শনিক আৰু আদৰ্শবাদী বৈশিষ্ট্য পৰিহাৰ কৰি আগতকৈ অধিক যুক্তিসংগত আৰু পৰীক্ষামূলক প্ৰকৃতিৰ হৈ উঠিছে।
- সমাজতত্ত্ববিদসকলে সমাজ সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন ধাৰণা আৰু সূত্ৰ গঠনৰ প্ৰচেষ্টা কৰে।
- জ্ঞান বিস্ফোৰণৰ বৰ্তমান যুগত সমাজতত্ত্ববিদসকলে বিশেষ ব্যুৎপত্তি অৰ্জন কৰিছে। সেয়ে, বৰ্তমান অনুসন্ধানৰ বহুতো বিশেষ ব্যুৎপত্তি অৰ্জন কৰিব পৰা ক্ষেত্ৰত উত্থান ঘটিছে। জ্ঞানৰ সমাজতত্ত্ব, ইতিহাসৰ সমাজতত্ত্ব, ঔষধৰ সমাজতত্ত্ব, সংস্কৃতিৰ সমাজতত্ত্ব, ধৰ্মৰ সমাজতত্ত্ব, শিক্ষাৰ সমাজতত্ত্ব আদিয়ে এনে বিশেষ ব্যুৎপত্তি লাভৰ ক্ষেত্ৰবোৰৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

সমাজতাত্ত্বিক অনুসন্ধানৰ ক্ষেত্ৰখন ইমানেই ব্যাপক হৈ পৰিছে যে বৌদ্ধিক উদ্ভাৱনক্ষমতা আৰু সমৃদ্ধ সমাজতাত্ত্বিক কল্পনাৰ গৰাকী যিকোনো সমাজতত্ত্ব শিক্ষাৰ্থীয়েই বিষয়টোত সামগ্ৰিকভাৱে নতুন মাত্ৰা যোগ কৰিব পাৰে।

সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ আৰু বিষয়বস্তুৰ বিভিন্ন দিশসমূহ চিহ্নিত কৰিবলৈ দুটা চিন্তাধাৰা আছে— আনুষ্ঠানিক বা বিশেষাত্ম চিন্তাধাৰা আৰু সমন্বয়াত্মক চিন্তাধাৰা। বিশেষাত্মক চিন্তাধাৰা অনুসৰি সমাজতত্ত্বই সমাজবিজ্ঞান হিচাপে এক বিশেষ ক্ষেত্ৰ লাভ কৰিছে। বিশিষ্ট সমাজতাত্ত্বিক জৰ্জ চিমেল, ফাৰ্ডিনেণ্ড টনিজ, আলফ্ৰেড ভিয়াৰকাণ্ট আৰু লিঅ'পৰ্ড ভন ওৱাইজক এই চিন্তাধাৰাৰ প্ৰতিষ্ঠাপক বুলি কোৱা হয়।

আনহাতে ইমাইল ডাৰ্খেইম, এল. টি. হবহাউচ আৰু পিটিৰিম চৰ'কিন আদি সমাজতত্ত্ববিদসকলে আন আন সামাজিক বিজ্ঞানৰ লগত সমাজতত্ত্বক জড়িত কৰি সমন্বয়াত্মক আলোচনা কৰাৰ পক্ষপাতী।

সমাজতত্ত্বৰ বিশেষাত্মক চিন্তাধাৰা ঃ

এই চিন্তাধাৰাৰ সমৰ্থকসকলে সমাজতত্ত্বক এক বিশেষ বিষয়বস্তুৰে এক পৃথক বিষয় হিচাপে চিহ্নিত কৰিব বিচাৰে। এই চিন্তাধাৰাই সমাজতত্ত্বক এক স্বাধীন ৰূপ দিয়াত বিশ্বাস। জৰ্জ ছিমেলৰ মতে সমাজবদ্ধ মানুহৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াবোৰক বিভিন্ন প্ৰকাৰত ভাগ কৰাটো হ'ল সমাজতত্ত্বৰ আলোচ্য বিষয়। আনুষ্ঠানিক সম্পৰ্কসমূহ, যেনে— সহযোগিতা, প্ৰতিযোগিতা, প্ৰভুত্ব আৰু অধীনতা আদি আছিল তেওঁৰ অধ্যয়নৰ অন্তৰ্ভুক্ত বিষয়। ভিয়াৰকাণ্টৰ মতে আমাৰ সামাজিক জীৱন যিবোৰ মানসিক অথবা অতিস্ত্ৰীয় সম্পৰ্কৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল সেই সম্পৰ্কবোৰ বিশ্লেষণ কৰাই হ'ল সমাজতত্ত্বৰ আলোচ্য বিষয়। মেক্স ৱেবাৰৰ মতে, সমাজতত্ত্বৰ লক্ষ্য হ'ল সামাজিক সম্পৰ্ক বুজা।

সমন্বয়াত্মক চিন্তাধাৰা ঃ

সমাজতত্ত্বৰ সমন্বয়াত্মক চিন্তাধাৰাই বিভিন্ন সমাজ বিজ্ঞানৰ লগত সমাজতত্ত্বৰ সমন্বয় ঘটাই ইয়াৰ পৰিসৰ ব্যাপক কৰাত বিশ্বাসী। ডাৰ্খেইমৰ মতে, সমাজতত্ত্বৰ তিনিটা মূল ভাগ আছে। সামাজিক সংগঠন তত্ত্ব, সামাজিক শৰীৰ সংৰচনা তত্ত্ব আৰু সাধাৰণ সমাজতত্ত্ব। সামাজিক সংগঠনতত্ত্বত ভৌগোলিক অৱস্থান, জনসংখ্যাৰ বসতি, ঘনত্ব, প্ৰব্ৰজন ইত্যাদি বিষয়বোৰে সমাজ গঠনত কেনেধৰণৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে এই বিষয়ে আলোচনা আৰু বিশ্লেষণ কৰা হয়। সমাজত নানা ধৰণৰ সংস্থাৰ কেনেকৈ উদ্ভৱ হয়, এই সম্পৰ্কে অনুসন্ধান কৰাটো হ'ল সামাজিক শৰীৰ সংৰচনা তত্ত্বৰ আলোচনাৰ বিষয়। ধৰ্ম, ৰীতি-নীতি, আইন বা অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ সামাজিক পটভূমি নিৰ্ণয় কৰাটোৱেই এই ভাগটোৰ বিষয়বস্তু। সাধাৰণ সমাজতত্ত্বৰ মূল লক্ষ্য হ'ল সাধাৰণ সামাজিক আইনৰ প্ৰয়োগ। হব্হাউচৰ মতে, মানুহৰ সামাজিক জীৱনৰ বিভিন্ন অংশৰ গৱেষণালব্ধ সিদ্ধান্তৰ একত্ৰীকৰণ হ'ল সমাজতত্ত্বৰ আলোচনাৰ বিষয়। অইন বিজ্ঞানৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ এক বিনিময় আৰু পাৰস্পৰিক উদ্দীপনা সৃষ্টিকাৰী বুলি ধৰা হয়। কাৰ্ল মেনহেইমে সমাজতত্ত্বক দুটা মুখ্য ভাগত বিভক্ত কৰিছে— প্ৰণালীৱদ্ধ আৰু সাধাৰণ সমাজশাস্ত্ৰ আৰু ঐতিহাসিক সমাজতত্ত্ব। প্ৰণালীৱদ্ধ আৰু সাধাৰণ সমাজতত্ত্বই সমাজৱদ্ধ জীৱন গঢ়ি উঠাত সহায় কৰা প্ৰতিটো কাৰকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। এই কাৰকবোৰ প্ৰতিখন সমাজতে পোৱা যায়। ঐতিহাসিক সমাজতত্ত্বত সমাজৰ সাধাৰণ ৰূপবোৰৰ ঐতিহাসিক বৈচিত্ৰ্যতা আৰু যথাৰ্থতা অধ্যয়ন কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক, নীতিগত আৰু আইনী, বুদ্ধিমত্তা আৰু সামাজিক কাৰকসমূহ। ই সামাজিক পৰিবৰ্তনৰ মৌলিক অৱস্থাসমূহ প্ৰকাশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু সামাজিক জীৱনক পৰিচালিত কৰা মুখ্য সমাজতাত্ত্বিক কাৰণসমূহ আৱিষ্কাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি ক'ব পাৰো যে, সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু হ'ল সমাজ জীৱনৰ সকলো দিশ আৰু ই সামাজিক ক্ৰিয়াৰ মুখ্য কাৰকৰ লগত জড়িত। সেয়েহে, সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ অতি ব্যাপক। ই এবিধ সাধাৰণ বিজ্ঞান হোৱাৰ উপৰি এক বিশেষ বিজ্ঞান।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ঃ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ ক'ত আৰম্ভ হৈছিল?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ সমন্বয়াত্মক চিন্তাধাৰাৰ সমৰ্থক কেইজনমানৰ নাম লিখক।

.....

.....

.....

১.৭ সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী

সমাজতত্ত্বই সমগ্ৰ পৃথিৱীখনৰ বিষয়ে এক বিশেষ দৃষ্টিভংগী প্ৰদান কৰে। সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী হ'ল প্ৰশিক্ষিত বিজ্ঞানীৰ দৃষ্টিৰে সমাজৰ ঘটনা, ৰূপ আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াবোৰলৈ চোৱা। সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীয়ে আমাৰ সমাজখনক সমালোচনাত্মক দৃষ্টিভংগীৰে চাবলৈ শিকায়। ই আমাক বুজায় যে, আমি সকলো সংস্কৃতিৰ উপাদন। সমাজতাত্ত্বিকৰ দৃষ্টিভংগীৰ মূল লক্ষ্য হ'ল সামাজিক জীৱন নিয়ম মাফিক পুনৰাবৃত্তি ঘটা দিশবোৰৰ বিন্যাস চিনাক্ত আৰু ব্যাখ্যা কৰা তথা সামাজিক আচৰণত ইয়াৰ প্ৰভাৱ অনুসন্ধান কৰা। তলত আমি মুখ্য সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীবোৰৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰিম—

- সমাজতত্ত্ব হ'ল এক বিজ্ঞানসন্মত প্ৰচেষ্টা। আধুনিক যুগত এক সবল মানৱীয় দিশ সম্বলিত সমাজতত্ত্ব বিজ্ঞানসন্মত আৰু মানৱীয় বিজ্ঞান অধ্যয়ন হিচাপে ই সামাজিক পৰিঘটনাবোৰ প্ৰমূল্য মুক্ত তথা বস্তুনিষ্ঠ কাৰ্য-কাৰণ সম্বলিত বিশ্লেষণ আগবঢ়ায়।
- সমাজতত্ত্বই সমাজ অথবা সামাজিক সম্পৰ্কক ব্যক্তিৰ উৰ্দ্ধৰ বাস্তৱ ৰূপ লোৱা সংৰচনাত্মক বিষয় হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। মনোবিজ্ঞানৰ দৰে সমাজতত্ত্বই মানুহৰ আচৰম, সমাজৰ আচৰণ কিদৰে গঠন হয় আৰু কিদৰে সলনি হয় সেই বিষয়ৰ লগত জড়িত।
- সমাজতত্ত্বই কি পদ্ধতিৰে সমাজে ব্যক্তিক গঢ় দিয়ে আৰু ব্যক্তিয়ে সমাজক আকাৰ প্ৰদান কৰে সেই বিষয়ে অনুসন্ধান কৰে।
- সমাজতত্ত্বই সৰ্বাত্মক আৰু সম্বন্ধভিত্তিক এই দুয়োটা দৃষ্টিকোণেৰেই সামাজিক পৰিঘটনাবোৰ অধ্যয়ন কৰে। এই দৃষ্টিকোণে সমাজতত্ত্ববিদসকলক সামাজিক, আচৰণৰ

মৌলিক পৌনঃপুনিক সামাজিক বিন্যাস চিনাক্ত আৰু এই আচৰণৰ ওপৰত এই বিন্যাসৰ প্ৰভাৱ কেনেদৰে পৰে সেই বিষয়ে বুজাত সহায় কৰে।

- সমাজতত্ত্বই মানুহৰ আচৰণক গোট অথবা সমূহৰ পটভূমিত অধ্যয়ন কৰে। এজন সমাজতত্ত্ববিদৰ বাবে পুৰুষ অথবা মহিলাৰ বিশেষ ক্ৰিয়া প্ৰয়োজনীয় নহয়, তেওঁ কৰা কাৰ্যত তেওঁৰ স্থিতি অথবা ভূমিকা কেনেধৰণৰ সেয়াহে প্ৰয়োজনীয়।
- সামাজিক দৃষ্টিভংগী কল্পনাপ্ৰসূত বা অদৃষ্টবাদী নহয়, বৰঞ্চ বিজ্ঞানসম্মত। কিন্তু এটা সময়ত ই কেতিয়াবা কি, কেনেকৈ, কিয় আৰু ক'ত এই প্ৰশ্নৰ বাহিৰলৈ যায় আৰু ব্যৱহাৰিক বিজ্ঞানৰ চৰিত্ৰ গ্ৰহণ কৰে। সেয়েহে সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী নিৰপেক্ষবাদী আৰু মধ্যস্থতাবাদী। প্ৰাচীন সমাজতত্ত্ববিদসকল প্ৰত্যক্ষবাদী আছিল। তেওঁলোকে সমাজতত্ত্বৰ নিৰপেক্ষবাদী চৰিত্ৰৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল। কিন্তু আধুনিক সমাজতত্ত্ববিদসকলে ইয়াৰ বিপৰীত মত পোষণ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে সমাজতত্ত্ববিদসকলে মধ্যস্থতাকাৰীৰ ভূমিকা পালন কৰাৰ লগতে বৈজ্ঞানিকৰ পৰম্পৰাগত ভূমিকাও পালন কৰিব লাগে।
- সূক্ষ্ম আৰু বৃহৎ এই দুয়োবিধ সমস্যাৰ অনুসন্ধান সমাজতত্ত্বৰ দৃষ্টিভংগীৰ অন্তৰ্গত। সূক্ষ্ম ভাগত সমাজতত্ত্বই ব্যক্তিয়ে সৰু অথবা বৃহৎ গোট হিচাপে বিভিন্ন সামাজিক পৰিৱেশ, যেনে— কামত, খেলত, ঘৰত, অথবা বিদ্যালয়ত কেনে আচৰণ কৰে সেই বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। ই ব্যক্তিৰ দৈনন্দিন আন্তঃক্ৰিয়াৰ লগত জড়িত। বৃহৎ ভাগত সমাজতত্ত্বই সমগ্ৰ সমাজখনক বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰা আচৰণৰ বিন্যাস আৰু অনুষ্ঠানসমূহৰ গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই ভাগত সমাজতত্ত্বই বৃহৎ সামাজিক সংৰচনা, অনুষ্ঠান, সামাজিক পদ্ধতি আৰু সামাজিক সমস্যা আদিৰ অধ্যয়ন কৰি আনুষ্ঠানিক পৰ্যায়ত এইবোৰৰ সমাধান উলিওৱাৰ প্ৰয়াস কৰে।

১.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো

- সমাজ সদায়ে অনুমান আৰু অনুসন্ধানৰ বিষয় হৈ পৰে।
- ১৮৩৯ চনত আগষ্ট ক'টে সমাজতত্ত্বৰ সংজ্ঞা দিছিল— সমাজতত্ত্ব এনে এক বিজ্ঞান যিয়ে সমাজক বিজ্ঞানসম্মতভাবে অধ্যয়ন কৰে।
- সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তিৰ আঁৰত তিনিটা মূল কাৰক আছে—
  - ইংলেণ্ডৰ ঔদ্যোগিক বিপ্লৱ আৰু ফৰাচীৰ সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক বিপ্লৱ।
  - প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰণা।
  - সমাজৰ আমূল পৰিবৰ্তন আৰু ঔপনিবেশিক সাম্ৰাজ্যৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰেৰণা।

- সমাজতত্ত্ৱৰ প্ৰকৃতি বিজ্ঞানসন্মত।
- সামাজিক জৰীপ পদ্ধতিৰে এক নিৰ্দিষ্ট ভৌগোলিক, প্ৰশাসনিক আৰু সাংস্কৃতিক অঞ্চলত বাস কৰা লোকৰ তথ্য সংগ্ৰহ কৰা হয়।
- ঐতিহাসিক পদ্ধতিত গৱেষকে এখন সমাজ অতীতৰ বিভিন্ন পদ্ধতি, ঘটনাৱলী আৰু অনুষ্ঠানৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে।
- তুলনামূলক পদ্ধতিত এজন গৱেষকে মানুহৰ সামাজিক আচৰণ বুজিবলৈ একেখন সমাজৰ ভিতৰত থকা বিভিন্ন ক্ষুদ্ৰ সমাজৰ বা গোটৰ বিভিন্নতাসমূহৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।
- ঘটনা অধ্যয়ন পদ্ধতিত কোনো এটা গোট বা ব্যক্তিৰ বিস্তৃত বিশ্লেষণৰ সহায়ত এটা বিশেষ পৰিঘটনাৰ পুংখানুপুংখ অধ্যয়ন কৰা হয়।
- পৰিসংখ্যামূলক পদ্ধতিত গাণিতিক হিচাপ নিকাচৰ প্ৰয়োগেৰে কোনো এটা সামাজিক পৰিঘটনাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা হয়।
- সূচী বিশ্লেষণ পদ্ধতিত, এজন গৱেষকে বাতৰি কাকত অথবা আলোচনীৰ বিশ্লেষণেৰে এটা বিশেষ সামাজিক পৰিঘটনাৰ বিষয়ে জানিবলৈ চেষ্টা কৰে।
- সমাজৰ সকলো দিশেই— অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, আৰু সামাজিক সমাজতত্ত্ৱৰ অন্তৰ্গত বিষয়বস্তু।
- সমাজতত্ত্ৱৰ পৰিসৰ আৰু বিষয়বস্তু অধ্যয়নৰ বাবে দুটা চিন্তাধাৰা আছে— বিশেষাত্মক আৰু সমন্বয়াত্মক চিন্তাধাৰা।
- সমাজতত্ত্ৱৰ লগত আন আন সামাজিক বিজ্ঞানসমূহৰ লগত পাৰস্পৰিক বিনিময় আৰু পাৰস্পৰিক উদ্দীপনা প্ৰদানৰ সম্পৰ্ক আছে।
- সমাজতত্ত্বই সমাজ আৰু সামাজিক সম্পৰ্কক সংগঠিত বাস্তৱ ৰূপত দেখুৱায়। এই ৰূপ ব্যক্তিৰ উৰ্দ্ধত।
- সমাজতত্ত্বই সমাজ কেনেদৰে গঠিত হৈছে, কেনেদৰে বৰ্তি আছে আৰু কেনেদৰে সলনি হৈছে সেয়া অধ্যয়ন কৰে।
- সমাজতত্ত্বই মানুহৰ আচৰণক গোটৰ পটভূমিত অধ্যয়ন কৰে।
- সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগী কাল্পনিক বা অদৃষ্টবাদী নহয়, ই বিজ্ঞানসন্মত। সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীয়ে সূক্ষ্ম আৰু বৃহৎ দুয়োবিধ অসুবিধাকে বিশ্লেষণ কৰে।

১.৯ অধিক জানিবলৈ

১) Earl Babbie, (2004). The practice of Social Research. Wadsworth Publication, U.S.A.

২) H.M. Johnson, (1960). Sociology, A Systematic Introduction, Allied publication, New Delhi.

৩) R.M MacIver and C.H Page, (1965). Society: An Introductory Analysis, Macmillan India Ltd, New Delhi

৪) H.K. Rawat, (2007). Sociology: Basic Concepts, Rawat Publications, Jaipur

১.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সমাজতত্ত্বৰ শব্দটো ১৮৩৯ চনত প্ৰথমে গ্ৰহণ কৰা হয়।
(খ) সমাজতত্ত্ব সামাজিক ক্ৰিয়াৰ অৰ্থপূৰ্ণ অধ্যয়ন বুজোৱা বিজ্ঞান।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অষ্টাদশ শতিকাৰ শেষভাগত ইংলেণ্ডত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱৰ সূচনা হৈছিল।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমন্বয়াত্মক চিন্তাধাৰাৰ কেইজনমান সমৰ্থক হ'ল— ইমাইল ডাৰ্খেইম, হব্হাউচ আৰু পিত্ৰিম চৰোকিন।

১.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চমু প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ সমাজতত্ত্বৰ উত্থানত কিহে মুখ্য ভূমিকা পালন কৰিছিল?

প্ৰশ্ন ২ঃ বৈজ্ঞানিক পদ্ধতি বুলিলে কি বুজে?

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ সমাজতত্ত্ব বুলিলে কি বুজে? সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ আৰু বিষয়বস্তু চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ সমাজতত্ত্বত ব্যৱহাৰ হোৱা বিভিন্ন পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ২ ঃ সমাজতত্ব আৰু অন্যান্য সমাজ বিজ্ঞান

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ সমাজতত্ব আৰু ইতিহাস
২.৪ সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান
২.৫ সমাজতত্ব আৰু অর্থনীতি বিজ্ঞান
২.৬ সমাজতত্ব আৰু নৃতত্ত্ব বিজ্ঞান
২.৭ সমাজতত্ব আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞান
২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৯ অধিক জানিবলৈ
২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সমাজতত্ব আৰু ইতিহাসৰ মাজৰ সম্বন্ধ জানিব পাৰিব।
- সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- সমাজতত্ব আৰু অর্থনীতি বিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- সমাজতত্ব আৰু নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- সমাজতত্ব আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পর্ক জানিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

আমি জানো যে সমাজতত্ব হ'ল সমাজৰ বিজ্ঞান। কিন্তু যিহেতু মানৱ সমাজ এখন জটিল সমাজ, সমাজৰ প্রতিটো দিশ ইয়াৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত অকলে সামৰি লোৱাটো সমাজতত্ব বাবে সম্ভৱ নহয়। সমাজৰ প্রতিটো দিশ আয়ত্ব কৰিবৰ কাৰণে সমাজতত্বই অন্য বিষয় যেনে- অর্থনীতি বিজ্ঞান, ৰাজনীতি বিজ্ঞান, ইতিহাস, নৃতত্ত্ব বিজ্ঞান ইত্যাদিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'ব লগীয়া হয়। অর্থাৎ, সমাজৰ সামগ্রিক দিশটো অধ্যয়ন কৰিবলৈ সমাজতত্বই অন্য বিষয়ৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। অন্য বিষয়বোৰে সমাজৰ কিছুমান বিশেষ দিশ নিজৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু হিচাপে অর্ন্তভুক্ত কৰি লয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা, শাসন প্রণালী আৰু ৰাজনীতিৰ লগত জড়িত বিষয়বস্তু সমূহৰ অধ্যয়ন কৰে। সমাজৰ বিষয়ে সম্পূর্ণ অধ্যয়নৰ

বাবে সমাজতত্ববিদ সকলৰ শাসন তন্ত্র আৰু ইয়াৰ কার্যব্যৱস্থাৰ ওপৰত জ্ঞান থকাটো নিতান্তই প্রয়োজন। সেয়েহে সমাজতত্ববিদে বিশেষভাৱে শাসনপ্রণালীৰ লগত জড়িত বিষয়বস্তু সমূহৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'ব লগীয়া হয় । বেলেগ বিষয়সমূহৰ ক্ষেত্রত একেই কথা প্রযোজ্য। গতিকে আমি ক'ব পাৰো যে অন্য বিষয়সমূহ একমুখী কিন্তু সমাজতত্বৰ প্রকৃতি বহুমুখী । আকৌ যি কোনো এটা সামাজিক সমস্যা সমাজৰ বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা বিশ্লেষণ কৰিব আৰু বুজিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে, নিচাযুক্ত দ্রব্য আসক্ত বা শিশু বেচা-কিনা বিষয় সমূহ চিকিৎসক, অর্থনীতিবিদ আৰু ইতিহাসবিদৰ দ্বাৰা বিশ্লেষণ কৰা হয়; তেওঁলোকে লাভ কৰা প্রশিক্ষণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিষয় সমূহ বিশ্লেষণ কৰে। এজন সমাজতত্ববিদে যিকোনো এটা সমস্যা বুজি পাবৰ কাৰণে সামাজিক গঠন বিশ্লেষণ কৰে। তেওঁ সামাজিক সম্পর্কৰ ওপৰত এই সমস্যা সমূহৰ প্রভাৱ বিশ্লেষণ কৰে।

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আমি সমাজতত্বৰ উৎস, প্রকৃতি আৰু পৰিসৰ সর্ম্পকে আলোচনা কৰিলো। এই অধ্যায়টিত আমি অন্য সমাজবিজ্ঞানৰ লগত সমাজতত্বৰ সর্ম্পকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

২.৩ সমাজতত্ব আৰু ইতিহাস

ইতিহাসৰ সৈতে সমাজতত্বৰ এক ওতঃপ্রোত সম্পর্ক আছে। আমি জানো যে ইতিহাস হৈছে অতীতৰ তথ্য সংগ্রহ। ইতিহাসে মানৱ সভ্যতাৰ সামাজিক ক্রমবিকাশ কোন দিশত হৈছিল সেইটো সূচায়। ইতিহাসে অতীতৰ লগত জড়িত বিভিন্ন বিষয় , ঘটনা আৰু দৃশ্য বর্ণনা কৰে। সমাজতত্বই বিশেষ ভাৱে সমাজৰ ঐতিহাসিক বিকাশৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু কেনেদৰে মানৱ সভ্যতা তথা সামাজিক সম্বন্ধৰ উদ্ভৱ আৰু পৰিৱর্তন ঘটে তাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। ইয়াৰ বাবে সমাজতত্ব ইতিহাসৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হয়। সেয়েহে ইতিহাসে আমাক তথ্য আৰু সমল দিয়ে যাক আমি বিশ্লেষণ কৰিব পাৰো। আকৌ সমাজতত্বই আমাক সামাজিক সম্বন্ধ তথা ঐতিহাসিক তথ্যসমূহ বুজাত সহায় কৰে। সামাজিক সম্বন্ধ অবিহনে ঐতিহাসিক তথ্য সংগ্রহ কৰাটো অর্থহীন। সেয়েহে ইতিহাস আৰু সমাজতত্বই ইটোৱে আনটোক সহায় কৰে আৰু এটা আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। যদিও দুয়োটা বিষয়ত মিল আছে তথাপি পার্থক্যও নোহোৱা নহয়। ইতিহাসে মানৱ সমাজৰ অতীতত ঘটি যোৱা ঘটনাসমূহৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে কিন্তু সমাজতত্বই সমাজত উদ্ভৱ হোৱা সামাজিক সম্বন্ধসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এজন ইতিহাসবিদে ঘটি যোৱা যুদ্ধ এখনৰ বিষয়ে বর্ণনা কৰোঁতে বিভিন্ন দিশ তথা পৰিস্থিতিৰ ওপৰতো গুৰুত্ব প্রদান কৰে। কিন্তু এজন সমাজতত্ববিদে সামাজিক সম্বন্ধ, সামাজিক পৰিৱর্তন আৰু সমাজৰ বৃহত্তৰ পৰিৱর্তনৰ ওপৰত যুদ্ধৰ প্রভাৱ বিশ্লেষণ কৰে। সমাজতত্ববিদে যুদ্ধ এখন সামাজিক ঘটনা হিচাপে বর্ণনা কৰে। আকৌ ইতিহাসে ঘটি যোৱা ঘটনা সূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে, ইয়াৰ পৰিৱর্তে সমাজতত্বই সাধাৰণ নীতি- নিয়ম সমূহৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। ইমানখিনি পার্থক্য থকা স্বত্ত্বেও কোনেও অস্বীকাৰ কৰিব

নোৱাৰে যে সমাজতত্ব আৰু ইতিহাস ইটো আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আৰু পৰিপূৰক। সেয়েহে জি.ই. হ'ৱার্ড (G.E.Howard) এ কৈছিল যে ইতিহাস হ'ল অতীতৰ সমাজতত্ব আৰু সমাজতত্ব হ'ল বর্তমানৰ ইতিহাস।

২.৪ সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান

সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ইটোৱে সিটোৰ লগত এটি ওতঃপ্রোত সম্পর্ক ৰক্ষা কৰি চলে। সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় প্রক্রিয়াটো শেহতীয়াভাৱেহে আৰম্ভ হৈছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ নিজস্ব অধ্যয়নত আইনৰ প্রকৃতি আৰু ব্যৱস্থা, ৰাজনৈতিক প্রতিনিধিত্বৰ পদ্ধতি ইত্যাদিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। কিন্তু শাসন তন্ত্রৰ কিছুমান দিশ বৃহত্তৰ সামাজিক বিষয়বস্তুৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। সেয়ে আমি শাসনতন্ত্রক সামাজিক পটভূমিৰ পৰা পৃথক কৰি বুজিব নোৱাৰো। একেদৰে শাসনতন্ত্রক একাষৰীয়া কৰি সমাজখনক সামগ্রিকভাৱে বুজিব পৰা নাযায়। সেয়েহে সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান এটা আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰশীল।

সকলো সামাজিক সমস্যাৰে এটি ৰাজনৈতিক কাৰণ থাকে আৰু সমাজতত্বই ৰাজনৈতিক কাৰণসমূহ জানিবৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সহায় লয়। সেয়েহে সমাজতত্ব ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। সমাজতত্বই সামাজিক সমস্যা সম্পূর্ণভাৱে অধ্যয়ন কৰাৰ সময়ত শাসনতন্ত্রক একাষৰীয়াকৈ ৰাখিব নোৱাৰে। তদুপৰি এজন সমাজতত্বই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সহায় নোলোৱাকৈ ৰাজনৈতিক ঘটনাসমূহ উপলব্ধি কৰাটো অসম্ভৱ। শাসনতন্ত্রই কঢ়িয়াই অনা সামাজিক পৰিৱর্তনসমূহ বুজিবলৈ এজন সমাজতত্ববিদে ৰাজনৈতিক পদ্ধতি আৰু ইয়াৰ পৰিৱর্তনসমূহ উপলব্ধি কৰাটো নিতান্তই প্রয়োজন। গতিকে সমাজতত্বই নিজৰ পৰিসৰ ভালদৰে বুজাবলৈ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'ব লগীয়া হয়। এজন সমাজতত্ববিদে যিকোনো এটি ঘটনা, সমস্যা, তথা পৰিৱর্তন উপলব্ধি কৰিবলৈ ইয়াৰ অন্তৰালত থকা ৰাজনীতি অধ্যয়ন কৰাটো অতি জৰুৰী আৰু তেওঁ শাসনতন্ত্রৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ বিশ্লেষণ কৰি চোৱা উচিত।

ম'ৰিচ গিনচ্বার্গ (Morris Ginsberg) ৰ মতে, " ঐতিহাসিকভাবে সমাজতত্বৰ মূল শিপাডাল ৰাজনীতি আৰু ইতিহাসৰ দর্শনৰ লগত জড়িত হৈ থাকে।" ৰাজনীতিবিদ যেনে-প্লেটোৰ দ্বাৰা লিখিত 'দ্য ৰিপাব্লিক', এৰিষ্টটলৰ 'দ্য পলিটিক্ছ' আৰু কৌটিল্যৰ 'অর্থশাস্ত্র' এই আটাইবোৰেই সমাজতত্বৰ শিক্ষার্থীসকলক কথাবোৰ বিশদভাৱে বুজাত সহায় কৰে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানো সমাজতত্বৰ ওপৰত নির্ভৰশীল । প্রতিটো ৰাজনৈতিক সমস্যা বা ঘটনা সামাজিক পটভূমিত সংঘটিত হয়। আৰু এই পটভূমিটো পৰীক্ষা কৰিবলৈ তথা বুজিবৰ বাবে আমি দুয়োটাৰে সম্পর্ক সম্পূর্ণভাবে জনা উচিত। সকলো ৰাজনৈতিক সমস্যাৰে এটি সামাজিক কাৰণ থাকে আৰু সমস্যাসমূহ সমাধানৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে সমাজতত্বৰ সহায় লয়। প্রতিখন ৰাষ্ট্রই সামাজিক ৰীতি, পৰম্পৰা আৰু প্রমূল্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ইয়াৰ আইন প্রস্তুত কৰে। সমাজতাত্বিক পটভূমি অবিহনে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন আধৰুৱাহৈ ৰ'ব। ৰাজনীতি

বিজ্ঞানী সকল সমাজতত্ববিদৰ গৱেষণাৰ দ্বাৰা বহুলভাবে উপকৃত হয়। কিছুমানে আকৌ ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সমাজতত্বৰ এটি শাখা হিচাপে গণ্য কৰে।

সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু সমূহ বহুক্ষেত্রত একে যদিও দুয়োৰে দৃষ্টি ভঙ্গীসমূহ পৃথক। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন সমাজতত্ববিদে ৰাষ্ট্রক এটি সামাজিক সংস্থা হিচাপে বুজাটো প্রয়োজন। আনহাতে ৰাষ্ট্র সম্পর্কে এজন ৰাজনীতিবিদৰ দৃষ্টিভঙ্গী, ক্ষমতা সম্প্রদায়ৰ চৰম নিয়ন্ত্রণ তথা ৰাজনৈতিক আইনৰ উৎসৰ লগত জড়িত হোৱাটো প্রয়োজনীয়। সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজৰ পার্থক্য-

- সমাজতত্ব হ'ল সমাজ তথা সামাজিক সম্বন্ধৰ বিজ্ঞান। আনহাতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল ৰাষ্ট্র আৰু চৰকাৰৰ বিজ্ঞান।
- সমাজতত্ব হ'ল সাধাৰণ বিজ্ঞান কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল বিশেষ বিজ্ঞান।
- সমাজতত্বই সংগঠিত, অসংগঠিত আৰু বিশৃংখল সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে । আনহাতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে মাথো সংগঠিত সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে।
- সমাজতত্বয়ে মানুহৰ সামাজিক কার্য্যকলাপৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে; কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞানে মানুহৰ ৰাজনৈতিক কার্য্যকলাপৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে।
- সমাজতত্ব হ'ল নতুন অথবা তৰুণ বিজ্ঞান; কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল পুৰণি বিজ্ঞান।
- সমাজতত্বই আনুষ্ঠানিক আৰু অনানুষ্ঠানিক সম্পর্কৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে । আনহাতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে মাথো আনুষ্ঠানিক সম্পর্কৰ বিষয়েহে অধ্যয়ন কৰে।
- সমাজতত্বই মানুহৰ সচেতন আৰু অসচেতন কার্য্যকলাপ সমূহৰ বিশ্লেষণ কৰে। আনহাতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে মাথো মানুহৰ সচেতন কার্য্যকলাপ সমূহে বিশ্লেষণ কৰে।
- সমাজতত্ব সকলো ধৰণৰ সংগঠনৰ লগত জড়িত। আনহাতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান মাথো ৰাষ্ট্র নামৰ সংগঠনটোৰ সৈতেহে জড়িত।

২.৫ সমাজতত্ব আৰু অর্থনীতি বিজ্ঞান

আমি জানো যে সমাজতত্ব হ'ল সমাজৰ বিজ্ঞান। সামাজিক সম্বন্ধসমূহ বুজোৱাটোৱেই ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। সমাজতত্বই অর্থনীতি বিজ্ঞানৰ লগত ওতঃপ্রোত সম্পর্ক ৰক্ষা কৰে। কাৰণ অর্থনৈতিক সম্বন্ধসমূহে সমাজৰ কার্য্যকলাপ আৰু সামাজিক সম্পর্ক সমূহত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে। একেধৰণে, সামাজিক সম্বন্ধসমূহে অর্থনৈতিক সম্বন্ধসমূহক প্রভাৱিত কৰে। সমাজত অর্থনৈতিক প্রক্রিয়াবোৰৰ উন্নতি ঘটাৰ লগে লগে ই মানুহৰ সামাজিক জীৱনত প্রভাৱ পেলাইছে আৰু নিজেও ইয়াৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হৈছে। অর্থনীতিবিদ, যেনে- মেক্স ৱেবাৰ, পাৰেট' (Max weber, Pareto) আৰু স্কানপিটাৰ (Schumpeter)এ যিয়ে অর্থনৈতিক পৰিৱর্তনক সামাজিক পৰিৱর্তনৰ ফলত সংঘটিত পৰিবর্তন বুলি আৰু সামাজিক পটভূমি অবিহনে অর্থনীতি বিজ্ঞান আধৰুৱা বুলি বুজাব পাৰিছিল। সমাজতত্বৰ ক্ষেত্রতো একে কথাই প্রযোজ্য। যেনেদৰে অর্থনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ সমাজৰ এটি অংশ, একেধৰণে সকলোবোৰ সামাজিক পৰিঘটনাতে একোটা

অর্থনৈতিক দিশ জড়িত হৈ থাকে। সেয়েহে সমাজ তথা সামাজিক সম্বন্ধৰ অধ্যয়ন আধৰুৱা হৈ ৰ'ব যদিহে অর্থনৈতিক দৃষ্টিভঙ্গীসমূহ অৱহেলা কৰা হয়। মেক্ আইভেৰ (Maclver) এ সেয়েহে কৈছে যে, "অর্থনৈতিক পৰিঘটনাক সকলো ধৰণৰ সামাজিক আৱশ্যকতা আৰু কার্য্যকলাপে নির্ধাৰিত কৰে। এই পৰিঘটনাই অহৰহ সকলোধৰণৰ সামাজিক আৱশ্যকতা আৰু গতিবিধি পুনৰ নির্ধাৰণ, পুনৰ সৃষ্টি, পুনৰ গঠন আৰু ৰূপান্তৰ কৰি আছে।

মার্ক্স (Marx) এ মতপোষণ কৰে যে অর্থনৈতিক সম্বন্ধই সমাজৰ ভেটি স্থাপন কৰে। তেওঁ অর্থনীতিক সমাজৰ আন্তঃগাঁথনি হিচাপে গণ্য কৰে। ইয়াৰ ওপৰতে সমাজৰ বাকী বিষয়বোৰ নির্ভৰশীল হয়। অর্থনৈতিক কাৰকসমূহে সামাজিক জীৱনত এটি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। সেয়েহে সমাজতত্ববিদ সকলে অর্থনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই কাৰণতে স্পেনচাৰ (Spencer), ৱেবাৰ (weber),ডার্খেইম (Durkheim) আৰু অন্যান্য সমাজ বিজ্ঞানীয়ে সামাজিক সম্বন্ধ বুজাবৰ বাবে অর্থনীতিৰ সহায় লৈছে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি ক'ব পাৰো যে, দুয়োটা বিষয়বস্তু এটা আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰশীল; ইটোৰ আনটোৰ লগত আন্তঃ সম্পর্ক আছে আৰু এটাই আনটোৰ পৰা সহায় লয়। কিন্তু দুয়োটাৰে মাজত ইমান সাদৃশ্যতা থকা সত্ত্বেও বিভিন্ন বিষয়ত দুয়োটা বিষয় পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক। সমাজতত্ব আৰু অর্থনীতি বিজ্ঞানৰ মাজত থকা পার্থক্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- সমাজতত্বক সমাজৰ বিজ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ই সামাজিক সম্বন্ধসমূহ অধ্যয়ন কৰে। আনহাতে অর্থনীতি হ'ল সম্পত্তি আৰু পছন্দৰ বিজ্ঞান।
- সমাজতত্ব অর্থনীতিৰ তুলনাত এক নতুন বিজ্ঞান। সমাজ শাস্ত্রৰ উৎপত্তি শেহতীয়াকৈ হৈছে। সেয়েহে ইয়াক সর্বকণিষ্ঠ সমাজ বিজ্ঞান বোলে। আনহাতে অর্থনীতিৰ উৎপত্তিৰ ইতিহাস প্রাচীন।
- সমাজতত্ব হ'ল এক বিমূর্ত বিজ্ঞান। আনহাতে, অর্থনীতি বিজ্ঞানৰ প্রকৃতি স্পষ্ট।
- সমাজতত্ব হ'ল সাধাৰণ সমাজ বিজ্ঞান। আনহাতে অর্থনীতি হ'ল এক বিশেষ সমাজ বিজ্ঞান।
- সমাজতত্বই মানুহৰ সামাজিক দিশসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আনহাতে অর্থনীতিয়ে মানুহৰ অর্থনৈতিক দিশসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।
- সমাজতত্বই সমাজক অধ্যয়নৰ এটি অংশ হিচাপে গ্রহণ কৰে। আনহাতে অর্থনীতিয়ে মানুহক অধ্যয়নৰ এটি অংশ হিচাপে গ্রহণ কৰে।
- সমাজতত্বৰ আৰু অর্থনীতি বিজ্ঞানৰ পদ্ধতি তথা কৌশলৰ ক্ষেত্রতো পার্থক্য দেখা যায়।

২.৬ সমাজতত্ব আৰু নৃতত্ত্ব বিজ্ঞান

সমাজতত্ব আৰু নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ সম্বন্ধ ইমান গভীৰ যে প্রায়ে দুয়োটাকে এটা আনটোৰ সমার্থক আৰু এটা অধ্যয়নৰে দুটা নাম বুলি ধৰা হয়।

'Anthropology' শব্দটো গ্রীক শব্দ 'Anthropos' আৰু 'Logos' শব্দ দুটাৰ পৰা

উৎপত্তি হৈছে। 'Anthropos' ৰ অর্থ হ'ল 'মানুহ' আৰু 'Logos' মানে 'অধ্যয়ন'। সেয়েহে ইয়াৰ বুৎপত্তিগত অর্থ হ'ল মানুহৰ অধ্যয়ন , অর্থাৎ নৃতত্ত্ব বিজ্ঞান হ'ল মানৱ প্রজাতিৰ বিকাশৰ অধ্যয়ন। নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বহল। নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানে মানুহৰ শাৰীৰিক তথা সামাজিক দুয়োটা দিশৰ অধ্যয়নক সামৰি লয়।

নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানে মানুহ আৰু মানৱ সংস্কৃতিৰ ঐতিহাসিক বিকাশৰ অধ্যয়ন ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আনহাতে সমাজতত্বই বর্তমানত ঘটা ঘটনাসমূহৰ ভিত্তিত একেবোৰ পৰিঘটনা অধ্যয়ন কৰে। নৃতত্ত্ব বিজ্ঞাননে যোগান ধৰা সমলৰ ওপৰতসমাজতত্ব নির্ভৰশীল। দৰাচলতে সমাজতত্বৰ ঐতিহাসিক অংশসমূহ সাংস্কৃতিক নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ দৰে একে। সমাজতত্বৰ অধ্যয়নত নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ অৰিহণা অতিগভীৰ।

২.৭ সমাজতত্ব আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞান

সামাজিক মনোবিজ্ঞান মানুহৰ মানসিক প্রক্রিয়াৰ লগত জড়িত। ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল মানুহৰ মানসিক অৱস্থা অধ্যয়ন কৰা। সামাজিক মনোবিজ্ঞানে মানুহৰ মানসিক অৱস্থাত সামাজিক সমূহৰ আৰু সামাজিক জীৱনৰ প্রভাৱ বিশ্লেষণ কৰে। সেয়েহে সামাজিক মনোবিজ্ঞানত ব্যক্তি আৰু সামাজিক সমূহৰ মন আৰু মানসিক অৱস্থা অধ্যয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। মানুহৰ মানসিক অৱস্থা তথা ইয়াৰ বিকাশ বুজিবলৈ সামাজিক মনোবৈজ্ঞানিকক সমাজতত্ববিদৰ সহায়ৰ প্রয়োজন, কিয়নো মানুহ সামাজিক প্রাণী আৰু মানুহৰ মানসিকতা সামাজিক পটভূমিত বিকশিত হয় আৰু গঢ় লয়। মানুহৰ আচৰণ,মনোভাৱ, কার্য্যকলাপ ইত্যাদিও সমাজে গঢ় দিয়ে। মানুহৰ সংস্কৃতি সামাজিকীকৰণ প্রক্রিয়াৰে গঢ় লয়। সেয়েহে মানৱ প্রকৃতি তথা মানৱআচৰণ বুজিবলৈ সামাজিক মনৌবৈজ্ঞানিকে ব্যক্তি যিখন সমাজৰ সদস্য সেই সমাজখনৰ সামাজিক গাথনি, সংস্থা আৰু সংস্কৃতি অধ্যয়নৰ সহায় লব লগীয়া হয়। সমাজৰ পটভূমি তথা এই পটভূমিয়ে মানৱ জীৱনক কেনেদৰে প্রভাৱিত কৰে সেই বিষয়ে ধাৰণা কৰিবলৈ এজন সমাজ মনোবৈজ্ঞানিকে সমাজতত্ব অধ্যয়ন কৰাটো নিতান্তই আৱশ্যক। তেও সামাজিক পটভূমিক বাদ দিয়াৰ কথা কল্পনা কৰিব নোৱাৰে। এনেকৰিলে তেওঁৰ অধ্যয়ন আধৰুৱা হৈ ৰ'ব। কিম্বলয়াং (Kimball Young) এ সেয়েহে কৈছে যে 'আমি প্রধানকৈ ব্যক্তিৰ আন্তঃক্রিয়াশিলতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিও যদিও তেনেকুৱা আন্তঃক্রিয়া কেৱল সামাজিক জীৱন আৰু সাংস্কৃতিক দিশ বোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিহে বুজা যায়।'

আনহাতে অকল সামাজিক মনোবৈজ্ঞানিকে তেওঁৰ বিশ্লেষণৰ বাবে সমাজতত্ববিদৰ ওপৰতহে যে নির্ভৰশীল তেনে নহয়। সমাজতত্ববিদও সামাজিক মনোবৈজ্ঞানিকৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। সামাজিক গঠনৰ পৰিবর্তন বুজাত মনোবৈজ্ঞানিক কাৰক সমূহৰ গুৰুত্বক আওকাণ কৰিব নোৱাৰি। মোটৱানি (Motwani)ৰ মতে, "সামাজিক মনোবিজ্ঞান হ'ল মনোবিজ্ঞান আৰু সমাজতত্বৰ মাজৰ এক যোগসূত্র।" সেয়েহে এইটো স্পষ্ট যে দুয়োটা বিষয়বস্তুৰে ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে আৰু এটা আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। দুয়োটা বিষয়ৰ ইমান সাদৃশ্যতা আছে

যে কার্ল পীয়ের্চন (Karl Pearson) এ দুয়োটাৰে মাজত থকা পার্থক্যৰ কথা গ্রহণ কৰিব খোজা নাছিল।মেক্ আইভাৰ (MacIver) ৰ মতে, "সমাজতত্বই মনোবিজ্ঞানক বিশেষ সহায় প্রদান কৰে। একেদৰে মনোবিজ্ঞানেও সমাজতত্বক বিশেষ সহায় প্রদান কৰে।"

এতিয়া আমি ধৰি ল'ব পাৰো যে সামাজিক পৰিঘটনাসমূহৰ বিজ্ঞান সন্মত অধ্যয়নৰ এটি মনোবৈজ্ঞানিক আধাৰ থাকিব লাগে আৰু মানৱ প্রকৃতিৰ লগত জড়িত মনোবৈজ্ঞানীক কথাবোৰ অনুমান কৰি নলৈ প্রত্যক্ষ নিৰিক্ষণ আৰু পৰীক্ষাৰ সহায়ত অন্বেষণ কৰা উচিত। মানৱ আচৰণৰ উন্নত জ্ঞানে সমাজতত্বৰ অধ্যয়নক আৰু অধিক বস্তু নিষ্ঠ তথা বাস্তৱ সন্মত কৰি তোলে।

এম.চি ড'গাল (M C Dougall) আৰু ফ্রয়ড (Freud) ৰ মতে সামাজিক জীৱনক সামগ্রীক ভাৱে মনোবৈজ্ঞানিক শক্তিলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি। যদি তেনেকুৱা হয় তেন্তে সমাজতত্ব মাথো মনোবিজ্ঞানৰ এটি শাখা হিচাপে ৰয় যাব। ই কোনোপধ্যে অধ্যয়নৰ এটি সম্পূর্ণ শাখা হিচাপে বিবেচিত নহ'ব। আনহাতে তেখেতসকলৰ মন্তব্যও গ্রহণযোগ্য নহয় কিয়নো মানুহৰ সামাজিক ব্যৱহাৰ, প্রভাৱ, গঠন কেৱল মনোবৈজ্ঞানিক উপাদানেৰে গঠিত, প্রভাবিত অথবা নিয়ন্ত্রিত নহয়। অর্থনৈতিক, ভৌগোলিক তথা ৰাজনৈতিক উপাদানসমূহেও মানুহৰ সামাজিক আচৰণত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। এই উপাদানসমূহে মানুহৰ সামাজিক আচৰণ তথা সম্বন্ধত গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ পেলাই। সেয়েহে মানৱ আচৰণ কেৱল মাথো মনোবৈজ্ঞানিক উপাদানসমূহেৰে গঠিত বুলি বুজাব খোজাটো ভুল হ'ব আৰু সামাজিক জীৱন কেৱল মাথো মনোবৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰে অধ্যয়ন আৰু বিশ্লেষণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। সামাজিক মনোবিজ্ঞান আৰু সমাজতত্বৰ পাৰস্পৰিক নির্ভৰশীলতাই এইটো নুবুজায় যে এটা আনটো শাখাৰ সৈতে এক অথবা এটা আনটো শাখাৰ সদৃশ।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি জানিব পাৰিলো যে সমাজতত্বআৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞানে এটি ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক ৰক্ষা কৰি চলে। দুয়োৰে মাজত সাদৃশ্যতা থকাৰ লগতে কেইটামান পার্থক্যও নথকা নহয়। দুয়োটাৰে মাজত থকা পার্থক্যসমূহ এনেধৰণৰ-

- সমাজতত্ব হ'ল সমাজৰ সামগ্রিক অধ্যয়ন। আনহাতে সামাজিক মনোবিজ্ঞান হ'ল ব্যক্তিগত তথা দলীয় আন্তঃক্রিয়া অধ্যয়ন কৰা বিজ্ঞান। সামাজিক মনোবিজ্ঞানে বিশেষ ভাবে মানুহৰ মানসিক অৱস্থাৰ ওপৰত দলীয় আন্তঃক্রিয়াৰ প্রভাৱ অধ্যয়ন কৰে। ব'গাৰ্ডাচ (Bogardus) এ লিখিছে যে "মনোবিজ্ঞানে মানসিক প্রক্রিয়া বর্ণনা কৰাৰ দৰে সমাজতত্ত্বই সামাজিক প্রক্রিয়া বর্ণনা কৰে।"
- সমাজতত্বই সামাজিক সংগঠন সমূহৰ, সমূহবোৰৰ প্রধান মূল্যবোধ সমুহ আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ সাংগঠনিক আচৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। সামাজ মনোবিজ্ঞানে ব্যক্তিক দলৰ সদস্য হিচাপে অধ্যয়ন কৰে।
- ব্যক্তি হ'ল সামাজিক মনোবিজ্ঞানৰ বিশ্লেষণৰ বিষয়বস্তু। কিন্তু সমাজতত্ববিদৰ বাবে সামাজিক দল তথা সামাজিক সম্বন্ধ সমূহ হ'ল অধ্যয়নৰ প্রধান বিষয়। ক্লাইনবার্গ

(Klineberg) ৰ মতে "সমাজতত্ববিদৰ প্ৰধান অধ্যয়নৰ বিষয় হ'ল সমূহগত আচৰণ। আনহাতে সামাজিক মনোবৈজ্ঞানিকৰ অধ্যয়নৰ প্ৰধান বিষয় হ'ল দলীয় পৰিস্থিতিত মানুহে কৰা আচৰণ।"

- সামাজিক জীৱনক সমাজতত্ববিদে আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞানীয়ে বিভিন্ন দিশৰ পৰা অধ্যয়ন কৰি চায়। সমাজতত্ববিদে সমাজক সম্পদায়ৰ দৃষ্টিৰে অধ্যয়ন কৰে। আনহাতে সামাজিক মনোবিজ্ঞানীয়ে মনোবৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰে সমাজৰ অধ্যয়ন কৰে।

আগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ সমাজতত্ব আৰু ইতিহাসৰ মাজত কি পাৰ্থক্য ?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ Anthropology শব্দটো কোনটো শব্দৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ সমাজ মনোবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু কি ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ কৱল মনোবৈজ্ঞানিক উপাদান সমূহে মানৱ আচৰণ নিৰ্ধাৰণ কৰেনে ?

.....

.....

২.৮ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সমাজতত্ব হ'ল সমাজৰ বিজ্ঞান। কিন্তু মানৱ সমাজ জটিল বাবে সমাজ বিজ্ঞাননে অকলে ইয়াৰ পৰিসৰ বুজাব নোৱাৰে।
- সমাজৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ সমাজতত্বই অন্য বিষয়বস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিবলগীয়া হয় । যেনে- ৰাজনীতি বিজ্ঞান, ইতিহাস আৰু নৃতত্ব বিজ্ঞান ইত্যাদি।
- আমি জানো যে ইতিহাস হ'ল অতীতৰ তথ্য সংগ্ৰহ।
- ইতিহাসে বিশেষভাবে অতীতৰ বিভিন্ন বিষয়বস্তু, ঘটনা, দৃশ্য আদি বৰ্ণনা কৰে।
- সমাজতত্বই সমাজৰ ঐতিহাসিক উন্নতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। কিয় আৰু

কেনেকৈ মানৱ সমাজ আৰু সামাজিক সম্বন্ধসমূহৰ উৎপত্তি তথা পৰিৱৰ্তন হয় সমাজতত্বই তাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে।

- ইতিহাসে মানৱ ঘটনাসমূহ সময়ৰ লগত সংগতি ৰাখি নিৰীক্ষণ কৰে । কিন্তু সমাজতত্বই সামাজিক সম্বন্ধসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।
- সমাজতত্বই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ লগত এটি ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক ৰক্ষা কৰি চলে।
- আমি শাসনতন্ত্রক সামাজিক পটভূমিৰ পৰা বিচ্ছিন্নভাৱে বুজিব নোৱাৰো আৰু সমাজৰো সামগ্রীক ৰূপটো শাসনতন্ত্রৰ পৰা আঁতৰাই বুজিব নোৱাৰো। সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বহুক্ষেত্রত ইটো আনটোৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'ব লগিয়া হয়।
- বহুক্ষেত্রত সমাজতত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু সমূহ একে হয় যদিও সেইবোৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ পদ্ধতি পৃথক পৃথক।
- সমাজতত্বই অর্থনীতি বিজ্ঞানৰ লগত এটা ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক ৰক্ষা কৰি চলে। অর্থনৈতিক সম্বন্ধসমূহৰ সামাজিক কার্য্যকলাপৰ লগত ওতঃপ্রোত সম্পর্ক আছে। আনহাতে সামাজিক সম্বন্ধসমূহে অর্থনৈতিক সম্বন্ধসমূহৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলায়।
- নৃতত্ব বিজ্ঞানে সম্পূর্ণভাৱে মানুহ তথা মানৱ সভ্যতাৰ অধ্যয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। আনহাতে সমাজতত্বই একেবোৰ পৰি ঘটনাকে বর্তমান সংঘটন হিচাপে অধ্যয়ন কৰে।
- সামাজিক মনোবিজ্ঞানে সামাজিক প্রাণী হিচাপে মানুহৰ মানসিক প্রক্রিয়াৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। সামাজিক মনোবিজ্ঞানৰ কেন্দ্রিয় বিষয় হ'ল মানুহৰ মানসিক অৱস্থা।
- মানুহৰ মানসিক অৱস্থা আৰু ইয়াৰ উন্নতিৰ বিষয়ে বুজিবলৈ সামাজ মনোবৈজ্ঞানিকক সমাজতত্ববিদৰ সহায়ৰ প্রয়োজন হয় । কিয়নো মানুহ সমাজত বসবাস কৰে আৰু মানুহৰ মানসিকতা সামাজিক পটভূমিত গঢ়লৈ উঠে।
- সমাজতত্ববিদেও সামাজিক মনোবৈজ্ঞানিকৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'ব লগীয়া হয়। মনোবৈজ্ঞানিক কাৰক মূহক আওকাণ কৰি সামাজিক গাঁঠনিৰ পৰিবর্তন বুজাটো অসম্ভৱ।

২.৯ অধিক জানিবলৈ

১) Gisbert.P (2010) "Fundamentals of Sociology"; Orient Black Swan; New Delhi.

২) Kumar. A (2003) "Sociology Basic Concepts"; Swarup and Sons; New Delhi.

২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ইতিহাসে মানৰ ঘটনাসমূহ সময়ৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি দেখুৱায়। কিন্তু সমাজতত্বই ঘটনাবোৰৰ সৈতে উৎপত্তি হোৱা সামাজিক সম্বন্ধসমূহ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। আকৌ ইতিহাস কিছুমানৰ লগত জড়িত। আনহাতে সমাজতত্বই সমাজৰ সাধাৰণ নীতি-নিয়ম অধ্যয়ন কৰে।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ Anthropology শব্দটো গ্রীক শব্দ 'Anthropos' শব্দটোৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে। 'Anthropos' ৰ অর্থ হ'ল 'মানুহ' আৰু 'Logos' মানে 'অধ্যয়ন'।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সামাজিক মনোবিজ্ঞানে সামাজিক প্রাণী হিচাপে মানুহৰ মানসিক প্রক্রিয়াৰ অধ্যয়ন কৰে। সমাজ মনোবিজ্ঞানে বিশেষ ভাবে দলগত জীৱনে ব্যক্তিৰ মানসিক উন্নতিৰ ওপৰত কেনে প্রভাৱ পেলায় আৰু দলত ব্যক্তিগত মনে কেনে প্রভাৱ পেলায়, দলবোৰৰ নিজৰ মাজতে সৃষ্টি হোৱা মানসিক জীৱন আৰু পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ বিকাশ অধ্যয়ন কৰে।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ব্যক্তিৰ সামাজিক আচৰণক কেৱল মনোবৈজ্ঞানিক কাৰকেই প্রভাৱিত নকৰে। অর্থনৈতিক, ভৌগলিক, ৰাজনৈতিক আদি কাৰকেও মানুহৰ সামাজিক আচৰণ গঠনত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰে।

২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সমাজতত্বৰ বিষয়বস্তু কি ?

প্রশ্ন ২ঃ নৃতত্ব বিজ্ঞানে কি অধ্যয়ন কৰে ?

প্রশ্ন ৩ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সমাজতত্বৰ মাজত কি পার্থক্য আছে?

প্রশ্ন ৪ঃ সমাজতত্ব আৰু অর্থনীতি বিজ্ঞানৰ মাজৰ পার্থক্য নিৰূপণ কৰক।

খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সমাজতত্ব আৰু ইতিহাসৰ মাজত থকা সম্বন্ধসমূহ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ সমাজতত্ব আৰু সামাজিক মনোবিজ্ঞানৰ মাজত থকা সম্বন্ধসমূহ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ঃ ' সমাজতত্বই অন্য সামাজিক বিজ্ঞানৰ লগতো সম্পর্ক ৰক্ষা কৰি চলে'উক্তিটো বহলাই বুজাই লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ প্ৰাথমিক অৱধাৰণা-I

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ সমাজ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

- ৩.৩.১ সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
- ৩.৩.২ মানৱ সমাজ আৰু অমানৱ সমাজৰ পার্থক্য

৩.৪ সম্প্রদায়ৰ অৱধাৰণা

- ৩.৪.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
- ৩.৪.২ সম্প্রদায়ৰ উপাদান
- ৩.৪.৩ সমাজ আৰু সম্প্রদায়ৰ প্রভেদ

৩.৫ সংস্থাৰ অৱধাৰণা

- ৩.৫.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
- ৩.৫.২ বৈশিষ্ট্যসমূহ
- ৩.৫.৩ প্রকাৰসমূহ

৩.৬ সমিতিৰ অৱধাৰণা

- ৩.৬.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
- ৩.৬.২ বৈশিষ্ট্যসমূহ

৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৮ অধিক জানিবলৈ

৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়নৰ কৰি আপুনি—

- সমাজৰ অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ বুজিবলৈ সমর্থ হ'ব
- সম্প্রদায়ৰ ধাৰণা বুজিবপাৰিব
- সমাজ আৰু সম্প্রদায়ৰপার্থক্য উলিয়াব পাৰিব
- সংস্থাৰ ধাৰণা আৰু অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সমিতিৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

সমাজশাস্ত্রত সমাজৰ অধ্যয়নে বিশেষ প্রাধান্য লাভ কৰে। ই সামাজিক বাতাৱৰণত মানৱৰ সামাজিক আচৰণকে প্রতিভাত কৰে। সমাজেই সামাজিক বাতাৱৰণৰ সৃষ্টি কৰে আৰু নির্দিষ্ট পৰিসীমাৰ ভিতৰত ই সীমিত থাকে। মানুহ সামাজিক জীৱ। ব্যক্তিয়ে অন্যান্য বহু ব্যক্তিৰ সতে সমাজত সহাৱস্থান কৰি থাকে। পৰবর্ত্তী অনুচ্ছেদত আমি এই বিষয়ে আলোচনা কৰিম। মানুহ সমাজপ্রিয় প্রাণী - গ্রীক মনিষী এৰিষ্টটলে দাঙি ধৰা এই মহাসত্যৰ প্রতিফলন স্বৰূপে মানুহে আজিও সমাজপাতি বাস কৰিছে। মানুহে সদায় অন্য এজনৰ সঙ্গীৰূপে বাস কৰিবলৈ শিকিছে। দৰাচলতে মানুহ আৰু সমাজ দুয়োটাই অভিন্ন। সমাজে আমাৰ জীৱনবোৰ জীয়াই থাকিবৰ বাবে উপযোগী কৰি তোলে। এজন ব্যক্তিক এখন সমাজেই ব্যক্তিত্ব সম্পন্ন লোক হিচাপে গঢ়ি তোলে। অতি প্রাচীন কালৰে পৰাই সমাজ বিভিন্ন চিন্তাবিদৰ আলোচ্য বিষয়ৰূপে পৰিগণিত হৈ পৰিছে। অৱশ্যে 'সমাজ' সন্দর্ভত বিজ্ঞানসন্মত অনুসন্ধানৰ পথ মুকলি কৰে দার্শনিক চেইণ্ট চিমনেহে আৰু এই অনুসন্ধানৰ ফলশ্রুতিত জন্ম হয় এক নতুন সমাজবিজ্ঞান সমাজতত্বৰ। এই অধ্যায়ত আমি সমাজ, সম্প্রদায়, সংস্থা, সমিতি, সমূহ, আদি অৱধাৰণাবোৰৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰিম।

৩.৪ সমাজ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

বিভিন্নজন সমাজবিজ্ঞানীয়ে সমাজতত্ব সম্পর্কত বিভিন্ন ধৰণৰ সংজ্ঞা ডাঙি ধৰিছে। তাৰে কেইটিমান সংজ্ঞা আমি ইয়াত আলোচনা কৰিম। সমাজ বিজ্ঞানী গিন্‌চবার্গৰ মতে "*এখন সমাজ কিছুমান নির্দিষ্ট সম্পর্ক আৰু আচৰণ বিধিৰ বান্ধোনেৰে বন্ধা ব্যক্তি বিশেষৰ সমষ্টি মাত্র। এই সমষ্টি আৰু আচৰণ বিধিয়ে ইয়াৰ সৈতেসম্বন্ধিত নোহোৱা সকলৰ পৰা সমাজক চিহ্নিত কৰে।*" আনহাতে মেকাইভাৰৰ মতে ঃ *"সমাজ হ'ল সামাজিক সম্পর্কৰ এক জালগোঠনি স্বৰূপ, যি সততে পৰিবর্ত্তনশীল।"*

এতিয়া আমি এই সংজ্ঞাসমূহ আলোচনা কৰিম ঃ-

সমাজ শব্দটোৰ ইংৰাজী প্রতিশব্দ Society ৰ উদ্ভৱ হৈছে লেটিন শব্দ "Socius "ৰ পৰা, যাৰ অর্থ হ'ল সাহচর্য্য বা বন্ধুত্ব। যেনেকৈ বন্ধুৰ মাজত এক পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ বর্ত্তি থাকে, ঠিক তেনেকৈ সন্তান আৰু পিতৃ-মাতৃৰ মাজতো এক ধৰণৰ সম্বন্ধ থাকে ; একেদৰে শিক্ষক আৰু ছাত্র, গ্রাহক আৰু বিক্রেতা, শাসক আৰু শাসিত, দেশ আৰু নাগৰিক সকলৰ মাজতো বর্ত্তি থাকে একো একো প্রকাৰৰ সম্পর্ক। এনে ধৰণে বিভিন্ন স্তৰত, বিভিন্ন জনৰ মাজত ভিন ভিন প্রকাৰৰ সম্পর্ক বর্ত্তি থাকিব পাৰে। সেয়ে আমাৰ আশে পাশে থকা বিভিন্নজনৰ সৈতেও আমাৰ ভিন ভিন প্রকাৰৰ সম্পর্ক থাকিব পাৰে। আপোনাবো হয়তো এনেদৰে প্রতিনিয়ত বিভিন্নজনৰ সতে কথা-বতৰা হৈছে, দেখা সাক্ষাৎ ঘটিছে, অথবা সম্বন্ধও স্থাপন হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত মূল কথাটো হ'ল সেই সকলো সম্বন্ধই হ'ল আচৰণ ভিত্তিক। আচৰণৰ আদান-প্রদান ঘটিলেও ই সত্য যে,

ভিন ভিন সম্পর্ক আৰু সম্বন্ধৰ আধাৰত আচৰণৰ বিধিও বেলেগ বেলেগ হব পাৰে আৰু বিশেষ কিছুমান নীতি নিয়ম সামাজিক আচৰণ বিধিৰ আধাৰতেই মানুহে মানি চলিব লাগে। পাৰস্পৰিক বুজাপৰাও ইয়াৰ ভিত্তিতেই সম্ভৱ হয়।

এনেভাৱেই যেতিয়া বহুজন ব্যক্তিৰ মাজত বিভিন্ন ভাৱে, বিভিন্ন স্তৰত সামাজিক সম্পর্ক সমূহ গঢ় লয়, সকলো মানুহ সংগঠিত হৈ একোটা গোটৰ সৃষ্টি হয়। সকলো মানুহ তেতিয়া সেই বিশেষ সামাজিক গোটৰো সদস্য হৈ পৰে। ব্যক্তিৰ সতে ব্যক্তিৰ সম্বন্ধ থকাৰ দৰেই গোটসমূহৰ মাজতো পাৰস্পৰিক ভাৱে সম্পর্ক বর্ত্তি থাকিব পাৰে। ই স্বাভাৱিক যে সেই সমূহ ব্যক্তিআৰু গোটে নিজৰ ভিতৰত পাৰস্পৰিক সম্পর্ক ৰক্ষা কৰি চলে। নির্দিষ্ট কিছুমান আচৰণ বিধি এই ক্ষেত্রত অনুসৰণ কৰা হয়। গোটবোৰৰ দ্বাৰাই বৃহত্তৰ গোটৰো জন্ম হয়। একেই আচৰণ বিধি তেতিয়া আটাইৰে বাবে প্রযোজ্য হৈ পৰে। এনে বৃহত্তৰ গোটবোৰকেই তেতিয়া সমাজ আখ্যা দিয়া হয়। সমাজত সেয়ে সৰু সৰু বহুবোৰ গোট স্বাভাৱিকতে বর্ত্তি থাকে।

এখন সমাজত এনে সম্বন্ধবোৰ সততে স্থায়ী আৰু দীর্ঘসূত্রী হয়। সেয়ে সমাজখন হল এক দীর্ঘস্থায়ী সামাজিক গোট।

চিন্তা-চর্চা কৰক ৩.১

আপুনি নিজকে আপোনাৰ সমাজৰ এজন সদস্য বুলি ভাবেনে ? কাৰণ দর্শাওক।

.....

.....

.....

সমাজ সম্পর্কে আপুনি নিজৰ ভাষাৰে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

.....

আমি ইতিমধ্যে জানিলো যে–

- সমাজ হ'ল বহুতো সৰু সৰু গোটৰ সমষ্টি এক বৃহত্তৰ গোট।
- ব্যক্তি আৰু গোট সমূহৰ ভিতৰত আন্তঃ ক্রিয়া চলি থাকে।
- সিহঁতে কিছুমান একেধৰণৰ নিয়মও আচৰণ মানি চলে।
- সিহঁত আটাইৰে মাজত সামাজিক সম্পর্ক বর্ত্তি থাকে।
- সকলো ব্যক্তি আৰু গোটসমূহে নিজকে সমাজ খনৰ সদস্য জ্ঞান কৰে।
- সমাজ দীর্ঘস্থায়ী।

৩.৩.১ বৈশিষ্ট্যসমূহ

এতিয়ালৈকে আমি সমাজ শব্দটোৰ মূল অর্থ আৰু ইয়াৰ কিছুমান মৌলিক বৈশিষ্ট্য সম্পর্কে আলোচনা কৰিলোঁ। সমাজৰ আৰু কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে। এতিয়া আমি এই বিষয়ে জানিবলৈ চেষ্টা কৰিম।

- সমাজ ব্যক্তি আৰু গোটৰ সমষ্টি ঃ সমাজ এক বৃহৎ গোট। ইয়াৰ ক্ষুদ্র এককটো হ'ল ব্যক্তি। ব্যক্তিয়েই একোটাহঁত গোট সংগঠিত কৰে। সমাজত এনেদৰে ব্যক্তি আৰু গোটসমূহ অন্তর্ভূক্ত হৈ থাকে।
- সামাজিক সম্বন্ধ বা সম্পর্ক ঃ আমি ইতিমধ্যে সামাজিক সম্পর্কনো কি আৰু কিদৰে সামাজিক সম্পর্কৰ জৰিয়তে এখন সমাজ গঢ় লয়, সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিছো। এতিয়া আমি শিকিম, কেনেকৈনো ব্যক্তিয়ে সামাজিক সম্পর্কৰ জাল গোঠনিৰে সংগঠিত হৈ থাকে। তেনেদৰে সামাজিক সম্পর্কৰ জালগোঠনিৰ ভিতৰতে সমাজৰ বিভিন্ন গোট সমূহো স্বাভাৱিকতে সংগঠিত হৈ থাকে। ঠিক যেন এখন মকৰা জালৰ দৰে এই জাল গোঠনিৰ প্রক্রিয়াটো। জালৰ দৰে ই প্রত্যেকজন ব্যক্তিকে আৰু প্রত্যেকটো গোটকেই ইটোক আনটোৰ সৈতে যুক্ত কৰি ৰাখে; প্রায় সকলো দিশেৰেই পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সৈতে সাঙুৰ খাই থাকে।
- সামাজিক আন্তঃ ক্রিয়া ঃ সামাজিক সম্পর্কৰ ভিতৰতেই আন্তঃ ক্রিয়াও ঘটি থাকে। আন্তঃ ক্রিয়া হ'ল এজন ব্যক্তিয়ে কোনো কার্য্য বা ক্রিয়া কৰে আৰু আনজন ব্যক্তিয়ে সেই ক্রিয়াৰেই প্রতিক্রিয়া দেখু�ৱায়। আপুনি যেতিয়া দোকানত কোনো এবিধ বস্তু কিনে, তেতিয়া ক্রিয়া ৰূপত সেই কিনি লোৱা বস্তুবিধৰ দামটো দোকানীজনক পৰিশোধ কৰে। প্রতিক্রিয়াৰ ৰূপত তেতিয়া দোকানীজনেও আপোনাক সেই একেবিধ বস্তু বিক্রি কৰে। সমাজৰ নিয়মানুযায়ী এয়ে হ'ল, আন্তঃ ক্রিয়া। সাধাৰণ সামাজিক নিয়মানুসাৰে আপোনাৰ লগতে সমাজৰ আনসকলেও উক্ত ধৰণে নিয়ম মানি চলি সেইমতে আচৰণ কৰে। এনেভাৱে সমাজত বস্তুকিনা গ্রাহকজন আৰু বস্তুবেচা দোকানীজনৰ মাজত এক সামাজিক সম্পর্কও ৰক্ষা হয়। সামাজিক সম্পর্ক সেয়ে দুমুখীয়া যাতায়তৰেই লেখীয়া।
- পাৰস্পৰিক সতর্কীকৰণ ঃ ইয়াৰ অর্থ হ'ল, প্রত্যেকজন ব্যক্তিয়েই সতর্ক হব লাগিব যে, তেওঁৰ দৰেই সমাজত আৰু অন্যান্য ব্যক্তি আছে আৰু তেওঁৰ প্রতিটো কর্মৰেই আনৰ ওপৰত প্রভাৱ থাকিব পাৰে। সেইদৰেই অন্যজনৰ বা আন ব্যক্তি সকলৰ কর্মৰো প্রভাৱ আপোনাৰ ওপৰতো স্বাভাৱিকতেই পৰিব। সেয়ে, পাৰস্পৰিক বুজাপৰাৰ মাজেৰে আমি উভয়পক্ষই চলিব লগীয়া হয়। এনে পাৰস্পৰিক বুজাপৰাৰ দ্বাৰাই সামাজিক সম্পর্কই গঢ় লৈ উঠে।

- সমাজে সামাজিক প্রয়োজন সমূহ পূ�ৰণ কৰে ঃ প্রত্যেকজন ব্যক্তিৰেই খাদ্য, বস্ত্র, আশ্রয়, মৰম, আবেগ - অনুভূতি, বন্ধুত্ব আদি কৰি কিছুমান ব্যক্তিগত প্রয়োজনো থাকে। অধিকাংশ এনে প্রয়োজন তেতিয়াহে ভালদৰে পূর্ণ হয়, যেতিয়া মানুহে পৰস্পৰে একেলগে বাসকৰে আৰু একেলগে কাম কৰে। ঘৰ এটা সজাৰ উদাহৰণ দিলেই বুজিব পৰা যায় যে ঘৰটো সজাৰ সময়তো মানুহে বহুজনৰ পৰা বহুধৰণে সহায় লব লগীয়া হয়। সেয়ে আমি পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। এয়ে আমাৰ সামাজিক প্রয়োজন। সমাজে আমাৰ সামাজিক প্রয়োজন সমূহো পূর্ণ কৰে। আমি সেয়ে আমাৰ পাৰস্পৰিক নির্ভৰশীলতা ৰক্ষা কৰি চলিব লগা হয়। ইয়াৰ অন্যথা সমাজ বর্ত্তি থাকিব নোৱাৰে।

জানি থওঁ আহক

আধুনিক যুগটোত আমি জানো যে কৃষক সকলে শস্য উৎপাদন কৰে, সেই শস্যকে বজাৰত বিক্রী কৰে আৰু তেনেকৈ তেওঁলোকে জীৱন নির্বাহ কৰে। পাইকাৰী গ্রাহকে সেই শস্য ক্রয় কৰি লৈ, খুচুৰা বিক্রেতাক বজাৰত বিক্রি কৰে। আমি খুচুৰা বিক্রেতাৰ পৰা সেই শস্যকে আমাৰ খাদ্যৰূপে কিনি লওঁ। এনেদৰে খুচুৰা বিক্রেতাই নিজে জীৱন নির্বাহ কৰাৰ লগতে আমিও আমাৰ প্রয়োজনৰ খাদ্যসম্ভাৰ এনেকৈয়ে লাভ কৰো। এনেকৈয়ে আমি পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীলতাৰ এনাজৰি ডালো ধৰি ৰাখোঁ। শস্য উৎপাদন কৰা বাবেই কৃষকজনৰ ওচৰত, বজাৰত শস্য কিনা বেচা কৰা কাৰণেই পাইকাৰী আৰু খুচুৰা বিক্রেতাৰ ওচৰত আমাৰ প্রয়োজনীয় খাদ্যসম্ভাৰৰ তাগিদাত আমি নির্ভৰশীল হৈ থাকোঁ। আনহাতে আমাৰ লেখীয়া গ্রাহকসকলৰ ওপৰতে নির্ভৰশীল হৈ উৎপাদক তথা কৃষক আৰু বিক্রেতাসকলে নিজৰ নিজৰ জীৱন নির্বাহ কৰি চলিব পাৰে। সেয়ে আমি প্রত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষ উভয় দিশেৰেই পৰস্পৰৰ ওপৰত পৰস্পৰে নির্ভৰশীল হৈ চলি থাকোঁ।

- ব্যক্তি আৰু গোটসমূহৰ মাজত সহযোগিতা ঃ সামাজিক সম্পর্কৰ ক্ষেত্রত আন এটা বিশেষত্ব হ'ল, পাৰস্পৰিক সহযোগিতা। সমাজত বর্ত্তি থাকিবলৈ হলে, সমাজৰ অংগস্বৰূপ ব্যক্তি আৰু গোট সমূহৰ মাজতো সুষম সহযোগিতাৰ বিশেষ প্রয়োজন হয়। ই অত্যন্ত জৰুৰী।
- সমাজত সংঘাত ঃ কম বেছি পৰিমানে সকলোবোৰ সমাজতে সংঘাত থাকিবই। আনকি নিজৰ পৰিয়ালটোৰ ভিতৰতে কেতিয়াবা কোনো কোনো বিষয়ত মতানৈক্য থকাৰ হেতুকে নিজৰ পিতৃ-মাতৃ অথবা নিজৰ সহোদৰ বাই-ভনী, ভাই-ককাইৰ মাজতো মনৰ অমিল ঘটাতো স্বাভাৰিক। এনেকুৱা মতৰ অমিল স্বত্বেও কিন্তু পাৰিবাৰিক সম্পর্ক চলি থাকে। সমাজৰ ক্ষেত্রতো একেই কথাকে

কব পৰা যায়। সংঘাত থকাটো স্বাভাৱিক বাবেই সংঘাত চলি থকা স্বত্বেও সমাজ বর্ত্তি থাকে। সংঘাতে যেতিয়া অত্যন্ত গুৰুতৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে তেতিয়া সমাজৰ বন্ধন কিছু শিথিল হৈ পৰে আৰু সমাজৰ পক্ষে ক্ষতিকৰ বুলি প্রমাণিত হয়। সেয়ে কোৱা হয় যে, 'সমাজ হ'ল সকলো সংঘাত ৰ উর্দ্ধত'। অর্থাৎ সামাজিক সংঘাত সামাজিক সম্পর্কৰে এক অৱশ্যম্ভাবী দিশ স্বৰূপ।

- সামাজিক পৃথকীকৰণ ঃ এখন ঘৰতে আপুনি দেখিবলৈ পায় যে, পিতৃ-মাতৃৰ কর্ত্তব্য আৰু অধিকাৰ সমূহৰ সতে সন্তান সকলৰ কর্ত্তব্য আৰু অধিকাৰ সমূহৰ মাজত বিস্তৰ প্রভেদ থাকে। ই এক স্বাভাৱিক বৈষম্য। নিজ নিজ স্থানত সকলোৱে এক প্রকাৰ নিজস্ব কর্ত্তব্য আৰু অধিকাৰ ভোগ কৰিবলৈ পায়। এই ক্ষেত্রত সন্তানবর্গ আৰু অভিভাৱক বর্গই ভোগ কৰি থকা অধিকাৰ বা কর্ত্তব্যৰ ক্ষেত্রসমূহৰ মাজত এক বিস্তৰ পার্থক্য বিদ্যমান। উদাহৰণ স্বৰূপে, এজন চিকিৎসক আৰু এজন ৰোগীৰ স্থানৰ মাজতো পার্থক্য থাকিবই। সমাজ বিদ্যাৰ ভাষাৰে ইয়াক প্রস্থিতি বোলা হয়। আমি পৰ ৰর্ত্তী অনুচ্ছেদত এই বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰিম। ইয়াৰ পৰা এইটো প্রতিপন্ন হ'ল যে,- সমাজত বসবাস কৰা বিভিন্ন জনৰ বিভিন্ন প্রস্থিতি আছে আৰু সেই প্রস্থিতি সমূহৰ মাজত বহুতো পার্থক্যও থাকে। ইয়াকেই বোলা হয়,-সামাজিক পৃথকীকৰণ।
- সামাজিক নিয়ন্ত্রণ ঃ সমাজ এখন সাৱলীলভাৱে চলি থাকিবলৈ হলে ইয়াত অতি কম পৰিমানেহে সংঘাত সৃষ্টি হব লাগিব। সংঘাত অথবা মতানৈক্য যিমানে কম হয়, সমাজৰ সুস্থতাও সিমানে অটুট থাকিব। সেয়েহে আমি চাব লাগিব যাতে, কোনোৱে সামাজিক নিয়ম অথবা অনুশাসন ভংগ কৰি সংঘাত ৰ সৃষ্টি নকৰে। কাৰণ সংঘাতেই সমস্যাৰো জন্ম দিয়ে। সমাজখন যাতে সুচাৰুৰূপত পৰিচালিত হব পাৰে, সেই কাৰণে সমাজত কিছুমান সামাজিক নিয়ম-নীতি আৰু আচৰণ বিধি আমি প্রত্যেকে মানি চলিব লগীয়া হয়। এই সন্দর্ভত সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰো বিশেষ প্রয়োজনীয়তা আহি পৰে। পৰিয়ালত যিদৰে জ্যেষ্ঠজনে বা অভিভাৱকে সন্তান সকলক অথবা পৰিয়ালৰ কনিষ্ঠসকলক ভুল কৰিলে, শুধৰাই দিয়ে বা নিয়ন্ত্রণ কৰে, সমাজৰ ক্ষেত্রতো সামাজিক ভাৱে প্রতিষ্ঠিত নিয়ম-কানুন ভংগকাৰী সকলক অত্যাৱশ্যকীয়ভাৱে নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ প্রয়োজন হয়। সমাজ ব্যৱস্থাত সেয়ে আৰক্ষীৰ দৰকাৰ হয়। সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ বিভিন্ন উপায়ৰ ভিতৰত ইও অন্যতম।
- সমাজ গতিশীল ঃ ইয়াৰ অর্থ হ'ল সমাজ প্রতিনিয়ত পৰিবর্ত্তনশীল। আপুনি বাৰু আপোনাৰ সমাজখনতেই বিগত দশকটোত পৰিবর্ত্তন সাধন হোৱাটো মন কৰিছেনে ? এনে কোনো সমাজ নাই, যিখন সমাজত পৰিবর্ত্তন ঘটা নাই। কোনো সমাজেই স্থিতিশীল নহয়, বা নিশ্চল অথবা স্থবিৰ নহয়। সমাজৰ বুকুত মানুহৰ

যাত্রা অব্যাহত আছে আৰু এনেভাৱেই সমাজখনো পৰিবৰ্ত্তনশীলতাৰ মাজেৰেই গতিশীলো হৈ আছে।

- সংস্কৃতি ঃ সংস্কৃতিয়েই সমাজৰ জীৱন পদ্ধতি। মানুহে যি বোৰ নিয়ম অনুশাসন গঢ়ি তোলে আৰু অনুসৰণ কৰি চলে, সামাজিক নিয়ন্ত্রণ মানি চলে, ভাষা কয়, খাদ্য গ্রহণ কৰে, পোছাক পৰিচ্ছদ পৰিধান কৰে, কথা কয় বা চিন্তন-মনন কৰে, ঘৰ-দুৱাৰ সাজি বসবাস কৰে, সেই সকলোবোৰেই হ'ল সামাজিক সংস্কৃতিৰ অংগ স্বৰূপ। চমুকৈ সংস্কৃতি হ'ল, মানুহে সমাজত যি শিকে আৰু যিবোৰ কৰে। প্রত্যেক সমাজৰে নিজাকৈ সুকীয়া সংস্কৃতি থাকে।

এইবোৰেই হ'ল সমাজৰ কেতবোৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য। সমাজৰ আন কিছুমান বৈশিষ্ট্যও আছে যদিও, উপৰোক্ত সমূহ হ'ল সমাজৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্য ।

চিন্তা-চর্চা কৰক ৩.২

আপোনাৰ সমাজখনত আপুনি এনে কোনো বৈশিষ্ট্য মন কৰিছেনে ?

.....

.....

.....

বিগত শতিকাটোত আপুনি আপোনাৰ সমাজত কিবা পৰিবৰ্ত্তন মন কৰিছেনে ? তেনে দুটি পৰিবৰ্ত্তনৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ সমাজ (Society) শব্দটো কোনটো প্রতিশব্দৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে ?

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ সমাজ স্থিতিশীল অথবা নিশ্চল নে ?

.....

.....

.....

৩.৩.২ মানৱ আৰু অমানৱ সমাজৰ পাৰ্থক্য

পৰুৱা, বেবুন, বনমানুহ, হাতী আদি বহুবিধ মানবেতৰ জীৱই নিজ নিজ প্রণালী অনুসৰি পৃথিৱীত সুকীয়াকৈ গোট গোট হৈ বাস কৰি আহিছে। সিবিলাকৰ জীৱন ধাৰণবোৰ নিজস্ব প্রণালী আছে আৰু সিবিলাকেও প্রণালীবদ্ধভাৱেই সমন্বয় আৰু সহযোগিতা সহকাৰে নিজ নিজ গোট সমূহত বসবাস কৰে। অর্থাৎ, সিহঁতেও সিহঁতৰ নিজস্ব সমাজ একোখনৰেই সদস্যৰূপত বাস কৰিছে। সেয়ে হলেও সিহঁতৰ সমাজ আৰু মানৱ সমাজৰ মাজত বিস্তৰ পার্থক্য বিদ্যমান।

- মানৱ সমাজৰ বিপৰীতে মানৱেতৰ সমাজবোৰ হ'ল স্থবিৰ আৰু নিশ্চল; অর্থাৎ সিবিলাকৰ জীৱন নির্বাহ পদ্ধতিৰ পৰিবর্ত্তন নহয়। হেজাৰ হেজাৰ বছৰৰ আগেয়ে হাতীবোৰে যেনেদৰে বসবাস কৰিছিল, আজিও তেনেদৰেই সিহঁত জীয়াই আছে। কিন্তু কেইবা হেজাৰ বছৰৰ ব্যৱধানত মানৱজাতিয়ে চিকাৰৰ দ্বাৰা খাদ্য সংগ্রহ কৰাৰ জীৱন পদ্ধতি অতিক্রম কৰি, আধুনিক জীৱন যাত্রাত অভ্যস্ত হৈছে; আনকি মহাকাশ যাত্রাও অব্যাহত ৰাখিব পাৰিছে।
- মানুহৰ সংস্কৃতি আছে। আমি আমাৰ পিতৃ-মাতৃ অভিভাৱক, বন্ধুবর্গ পঢ়াশালি অথবা কাযে পাজৰে থকা লোকসকলৰ পৰা সামাজিক নীতি নিয়ম আৰু অনুশাসন বোৰৰ বিষয়ে শিক্ষা লাভ কৰো। একেদৰেই এনে শিক্ষনীয় সকলো বিষয়কেই আমি আকৌ আমাৰ কনিষ্ঠ সকলক অথবা ওচৰে পাজৰে থকা সকলকো শিকাও এনেদৰে শিক্ষা আহৰণৰ ক্ষমতা তথা শিক্ষাদান কৰাৰ ক্ষমতা মানুহৰ থাকে। এনেদৰে আমি আমাৰ বিবেকবো সহায় লওঁ। জীৱজগতৰ অইন কোনো প্রাণীৰ ক্ষেত্রত বিবেকৰ ক্ষমতা নাথাকে। মানৱেতৰ জীৱই মাত্র *প্রবৃত্তি কহে* অনুসৰণ কৰি চলাৰ ক্ষমতা ৰাখে। কুকুৰে যদি কিবা নতুন কাম কৰিব শিকেও, ই আনক কিন্তু সেইকাম শিকাব নোৱাৰে। মানুহৰ এই ক্ষমতা আছে। সেয়ে মানুহৰ সংস্কৃতি থাকে; কিন্তু মানবেতৰ সমাজত কোনো ধৰণৰ সংস্কৃতি থাকিব নোৱাৰে।

সমাজৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰি আমি শিকিলো যে ঃ-

- মানুহ এবিধ সামাজিক জীৱ, যি সমষ্টিগত ভাৱে জীয়াই থাকে। সমাজেই মানৱীয় প্রয়োজন সমূহ পূর্ণ কৰে।
- ইয়ে মানুহক সু-সংগঠিত জীৱন দিয়ে।
- সমাজৰ ভিতৰত থাকিয়েই মানুহে সংস্কৃতিৰ জৰিয়তে অতি সাধাৰণ জীৱন পদ্ধতি অতিক্রম কৰি আহি এক জটিল আৰু আধুনিক জীৱন পদ্ধতি লাভ কৰিবলৈ সমর্থ হৈছে।
- সামাজিক আচৰণ সম্বন্ধেও সমাজত মানুহে শিক্ষা লাভ কৰে।

- ই আমাক শিকায়, কেনেকৈ মানুহে বিভিন্ন প্রস্থিতি সহকাৰে জীৱন নির্বাহ কৰে।

আমি জানিলো যে, সামাজিক সম্পর্ক হ'ল দীর্ঘস্থায়ী।

- প্রত্যেক সমাজেই গতিশীল।
- সংস্কৃতি হ'ল মানৱৰ নিজা সম্পদ।
- ই আমাক আমাৰ নিজৰ বিষয়ে জানিবলৈ সক্ষম কৰে।

৩.৪ সম্প্রদায়ৰ অৱধাৰণা

সামাজিক সংৰচনাৰ এটি বিশেষ গোট হ'ল সম্প্রদায় বা সমুদায়। প্রকৃতার্থত সম্প্রদায় এটি সামাজিক সমূহ। 'সম্প্রদায়' শব্দই উমৈহতীয়া স্বার্থজড়িত আমি ভাৱাপন্ন ব্যক্তিৰ সমষ্টিগত অৱস্থাৰ কথাকে সূচায়। সমাজত সম্প্রদায় শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ অতি প্রাচীন। পূর্বৱস্থাত সম্প্রদায়ে কোনো এডোখৰ নির্দিষ্ট ঠাইত বসবাস কৰা জন সমষ্টিকে বুজাইছিল, যি আর্থিক দিশত পৰস্পৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আছিল। এই দিশৰ পৰা সম্প্রদায় এক সংৰচনা স্বৰূপ। কিন্তু পৰিৱর্তিত সমাজ ব্যৱস্থাত সম্প্রদায়বোৰ সামাজিক সংৰচনাই নহয়, ই এটি প্রক্রিয়াও।

৩.৪.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

একোটা অঞ্চলত স্থায়ীভাৱে ওচৰা-ওচৰিকৈ বসবাস কৰি থকা জনসংখ্যাক লৈয়েই এটা সম্প্রদায় গঠিত হয়। 'আমি ভাৱ', উমৈহতীয়া দৃষ্টিভংগী, উমৈহতীয়া অনুভূতি তথা সমভাবাপন্ন মনোভাৱ হৈছে সম্প্রদায়ৰ বিশেষত্ব। সমাজতত্ববিদ মেক আইভাৰ আৰু পেজৰ মতে, *"যেতিয়াই যিকোনো বৃহৎ অথবা সৰু সমূহ এটাৰ সদস্যসকলে এনেধৰণে একে লগে বসবাস কৰে, য'ত তেওঁলোকে অংশগ্রহণ কৰোতে এটা ব্যক্তিগত স্বার্থলৈ লক্ষ্য নকৰি এটা উমৈহতীয়া স্বার্থৰে কাম কৰে তাকে আমি সম্প্রদায় বুলি অভিহিত কৰিব পাৰো।"* বগাৱদাচ নামৰ সমাজতত্ববিদগৰাকীয়ে প্রকাশ কৰিছে যে এটুকুৰা নির্দিষ্ট ভূখণ্ডত 'আমি ভাৱ' ৰ জৰিয়তে একেলগে বাস কৰা এক সামাজিক সমূহেই হৈছে সমূদায় বা সম্প্রদায়।

সমাজতত্ববিদসকলৰ সংজ্ঞাৰ পৰা এইটো প্রতীয়মান হ'ল যে সম্প্রদায়ে এডোখৰ নির্দিষ্ট স্থানত বাস কৰা আদিবাসীকে বুজায়। সমুদায়ৰ সদস্যসকলে এক উমৈহতীয়া স্বার্থৰে কাম কৰি যায়। প্রত্যেক সম্প্রদায়ৰ মাজত কিছুমান সমিতি আৰু সামাজিক অনুষ্ঠান থাকে, সম্প্রদায়বোৰৰ ওপৰত এই সমিতিবোৰৰ যেনে - পঢ়াশালি, নামঘৰ, সমবায় আদিৰ প্রভাৱ বিশেষ মন কৰিবলগীয়া। সামাজিক অনুষ্ঠানবোৰে সম্প্রদায়ৰ অর্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক আদি দৈনন্দিন ক্রিয়া-কলাপবোৰ পৰিচালিত কৰে।

৩.৪.২ সম্প্রদায়ৰ উপাদান

সম্প্রদায়ৰ কেইটামান বিশেষ উপাদান বা বৈশিষ্ট্য আমি এনেদৰে আলোচনা কৰিব পাৰো -

- *ব্যক্তিৰ সমষ্টিঃ* কিছুমান ব্যক্তিৰ সমষ্টিগত অৱস্থাৰ মাজেদিহে সমুদায় এটা পৰিচিত হয়। এই ব্যক্তিসমষ্টি এটা নির্দিষ্ট ভৌগলিক এলেকাত বাস কৰে আৰু তেওঁলোকৰ মাজত 'আমি ভাৱ' বিদ্যমান।
- *নির্দিষ্ট ভূখণ্ড ঃ* এক নির্দিষ্ট ভূখণ্ডত বসবাস কৰাটো সম্প্রদায়ৰ এটা প্রধান বৈশিষ্ট্য। সম্প্রদায়ৰ এই বৈশিষ্ট্যই সমুদায় ভূক্ত লোকসকলৰ মাজত ঐক্য সম্প্রীতিৰ ভাৱ সুদৃঢ় কৰি তোলে। সাম্প্রতিক কালত যাতায়ত তথা যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ বহুল প্রসাৰণৰ বাবে সম্প্রদায়ৰ আঞ্চলিক ঐক্যক বহু পৰিমাণে ম্লান কৰি পেলাইছে।
- *সাম্প্রদায়িক অনুভূতি ঃ* সাধাৰণতে একে অঞ্চলত বসবাস কৰা, অভিন্ন আচাৰ - আচৰণ, ৰীতি-নীতি, ভাষা-সংস্কৃতি আৰু অভিন্ন জীৱন পদ্ধতিৰ অংশগ্রহণৰ ফলত সম্প্রদায়ৰ সদস্যসকলৰ মাজত একাত্মবোধৰ সৃষ্টি হয়। এই দৃঢ় একাত্মবোধৰ ভিত্তিতে যি বিশেষ অনুভূতি গঢ়ি উঠে সিয়েই সাম্প্রদায়িক অনুভূতি. এই অনুভূতিয়ে সম্প্রদায়টোৰ সদস্যসকলৰ মাজত "আমি ভাৱ"ৰ সঞ্চাৰ ঘটায়। যেনে - আমাৰ গাঁও, আমাৰ ধর্মীয় সম্প্রদায় ইত্যাদি।
- *সুস্থিৰতা ঃ* সম্প্রদায়ৰ কেৱল নির্দিষ্ট ভূখণ্ড বা সাম্প্রদায়িক অনুভূতিয়েই নাথাকে, ইয়াৰ উপৰি সুস্থিৰতাও থাকে। সম্প্রদায় আপেক্ষিক বা ক্ষন্তেকীয়া নহয়। এক নির্দিষ্ট ভূখণ্ডত সমূহ এটাৰ স্থায়ী সামাজিক জীৱনকহে সমুদায় ৰূপে অভিহিত কৰা হয়।
- *প্রকৃতিগত আৰু স্বাভাৱিক ঃ* সমুদায় প্রকৃতিগতভাৱে গঠন হয়। ইচ্ছাকৃতভাৱে সম্প্রদায় সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। জন্মৰ জৰিয়তে ব্যক্তিয়ে কোনো এটা সম্প্রদায়ৰ সদস্য হয়। সম্প্রদায় স্বাভাৱিক আৰু স্বতঃস্ফুর্তভাৱে জন্ম আৰু বিকশিত হয়।
- *সম্প্রদায়ৰ আকাৰ ঃ* সমুদায় এটাৰ আকাৰ ক্ষুদ্র অথবা বৃহৎ হ'ব পাৰে। এটা বৃহৎ সম্প্রদায়ত কেইবাটাও সৰু সৰু সম্প্রদায় অন্তর্ভূক্ত হৈ থাকিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে - এখন সৰু চহৰ বা গাঁও, এখন জিলাৰ অন্তর্ভূক্ত হ'ব পাৰে।

৩.৪.৩ সমাজ আৰু সম্প্রদায়ৰ পার্থক্য

সমাজ আৰু সম্প্রদায় এই দুয়োটাৰে মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে। সম্প্রদায়ক সমাজৰ ক্ষুদ্র সংস্কৰণ বুলিও ক'ব পৰা যায়। সমাজৰ যি মৌলিক চৰিত্র সেই চৰিত্র সম্প্রদায়টোত দেখা পোৱা যায়। তথাপি সমাজ আৰু সম্প্রদায়ৰ মাজত কিছুমান পার্থক্য তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে পৰিলক্ষিত হয়।

- *সমাজ ঃ* সমাজ সামাজিক সম্বন্ধৰ জাল গোঠনি স্বৰূপ। সমাজৰ বাবে নির্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ প্রয়োজন নাই। সমাজ হ'ল অমূর্ত্ত। সমাজত সাম্প্রদায়িক অনুভৰ বা 'আমিভাৱ' নাথাকিবও পাৰে। একেখন সমাজতে কেইবাটাও সম্প্রদায় অন্তর্ভূক্ত

হৈ থাকিব পাৰে। সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য সমাজৰ অন্যতম উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য। পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰে বান্ধ খাই থাকিলেও সমাজৰ বাবে উমৈহতীয়া উদ্দেশ্য বিশেষ লক্ষণীয় বিষয় নহয়।

- *সম্প্রদায় ঃ* কোনো এক নির্দিষ্ট ভৌগোলিক সীমাৰ মাজত "আমি ভাৰে"ৰে বসবাস কৰা জনসংখ্যাৰে সম্প্রদায় এটা গঠিত হয়। মূৰ্ত্ত অৱস্থাত পোৱা সম্প্রদায়বোৰৰ বাবে, সাম্প্রদায়িক মনোভাৰ অতি আৱশ্যকীয় উপাদান। সাম্প্রদায়িক মনোভাৰে সম্প্রদায় এটাৰ অন্তর্ভূক্ত ব্যক্তিসকলৰ মাজত পাৰস্পৰিক বান্ধোন সুদৃঢ় কৰাত সহায় কৰে। সামূহিক লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যক গুৰুত্ব প্রদান কৰা সম্প্রায়ত সদায়ে সাদৃশ্যতা বিৰাজমান।

চিন্তা-চর্চা কৰক ৩.৩

"মানুহ সামাজিক প্রাণী" - এই বাক্যশাৰীত নিহিত ভাৱার্থ আপোনাৰ নিজৰ ভাষাৰে লিখক।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৫ সংস্থাৰৰ অৱধাৰণা

সমাজৰ ব্যক্তিসকলে তেওঁলোকৰ বিভিন্ন উদ্দেশ্য সাধনৰ অর্থে নানা ধৰণৰ সংঘ-সংগঠন গঢ়ি তোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে, পৰিয়াল, বিদ্যালয়, মঠ-মন্দিৰ, ৰাষ্ট্র আদিৰ কথা ক'ব পাৰি। স্থায়িত্বৰ দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে এই সকলোবোৰ সংগঠন একেধৰণৰ নহয়- কিছুমান স্থায়ী আৰু কিছুমান অস্থায়ী। পৰিয়াল, শিক্ষানুষ্ঠান, ৰাষ্ট্র আদি অপেক্ষাকৃতভাৰে স্থায়ী সংগঠনসমূহে সাংগঠনিক কাঠামোক অটুত ৰখা সংগঠনৰ উদ্দেশ্যসমূহক বাস্তৱত ৰূপায়িত কৰাৰ বাবে কিছুমান কার্য পদ্ধতি, বিধি বা নিয়ম অনুসৰণ কৰে। এই সকলো বিধি বিধান বা নিয়ম-নীতিৰ মাধ্যমেৰে সামাজিক সংগঠন সমূহৰ প্রাত্যাহিক কার্যকলাপ সম্পাদিত হয় আৰু ইয়াৰ অন্তর্ভূক্ত সদস্যসকলৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রিত কৰা হয়। সমাজৰ সংগঠনসমূহৰ এই সকলো কার্য পদ্ধতি আৰু নীতি -নিয়মে যেতিয়া স্থায়ী ৰূপ লাভ কৰে তেতিয়া সেইবোৰক সংস্থাৰ বুলি অভিহিত কৰা হয়।

৩.৫.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

মানৱ সমাজত সামাজিক সমূহৰ ভূমিকা অতি গুৰুত্বপূর্ণ। সামাজিক কার্য আৰু ব্যক্তিসকলৰ আচৰণক এক সু-সংহত আৰু শৃংখলিত ৰূপ প্রদানৰ ক্ষেত্রত সামাজিক সংস্থাসমূহৰ অৱদান অনস্বীকার্য। সংস্থা সন্দর্ভত সমাজবিজ্ঞানী মেক আইভাৰ আৰু পেজে কৈছে, "*সংস্থা পদ্ধতিৰ সংস্থাপিত ৰূপ*"। এর্নল্ড গ্রীনৰ মতে, "*কিছুমান জনৰীতি আৰু লোকাচাৰ একোটি গোটত সংগঠিত হৈ কেইটিমান সামাজিক কার্য সমাপন কৰাকে সংস্থা বুলি কোৱা হয়।*"

সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা এইটো পৰিস্ফুট হৈছে যে সংস্থা হৈছে সমাজত প্রচলিত হৈ থকা কিছুমান ক্রিয়া পদ্ধতি। প্রত্যেক সমাজতেই পদ্ধতিগতভাৱে প্রচলিত হৈ অহা কিছুমান ৰীতি-নীতি বা ক্রিয়া পদ্ধতি থাকে। প্রত্যেক ব্যক্তিয়েই সংস্থাৰ প্রতি মান্যতা প্রকাশ কৰে। সংস্থা এক স্বতঃস্ফুর্ত প্রক্রিয়া। ব্যক্তিৰ সংঘবদ্ধ উদ্দেশ্য পূৰণত সংস্থাই সহায় কৰে।

৩.৫.২ বৈশিষ্ট্য

সংস্থাৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য সমূহ হ'ল -

- ব্যক্তিৰ সমূহীয়া কার্যৰ ফলতে সংস্থাৰ উদ্ভৱ হয়। ই স্বতঃস্ফুর্ত। সংস্থা প্রকৃতিগতভাৱে সামাজিক।
- পৃথিৱীৰ প্রত্যেক সমাজতে সংস্থা বিদ্যমান। সমাজৰ বিকাশৰ প্রতিটো স্তৱতে সামাজিক সংস্থাই গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- মানৱ সমাজৰ প্রত্যেকটো সামাজিক সংস্থাৰে একোটা নির্দিষ্ট লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য থাকে।
- সংস্থা সদায়ে স্থায়ী আৰু অমূর্ত (abstract) প্রকৃতিৰ। অনুষ্ঠানৰ কিছুমান নীতি নিয়মৰ পৰিবর্তন ঘটিলেও সমাজৰ পৰা সম্পূর্ণ বিনাশ নহয়।
- সংস্থাই ব্যক্তিৰ আৱশ্যকতা পূৰণ কৰে। সমাজত সামূহিক ঐক্য আৰু সংহতি বর্তি থকাত সংস্থাই সহায় কৰে।
- সংস্থাই ব্যক্তিৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰে। ব্যক্তিৰ অনাকাংক্ষিত আৰু অনিয়মীয়া আচৰণসমূহ আঁতৰাই তাৰ পৰিৱর্তে আকাংক্ষিত, পদ্ধতিগত, নিয়মীয়া আৰু প্রাসংগিক আচৰণৰ প্রয়োগ কৰে।

৩.৫.৩ সংস্থাৰ প্রকাৰ

সাধাৰণতে সংস্থাক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয়— প্রাথমিক সংস্থা আৰু গৌণ বা দ্বিতীয়ক সংস্থা।

অধিক মৌলিক সংস্থাবিলাক যিবিলাক আনকি আদিম সমাজতো দেখা পোৱা যায়, যেনে - ধর্ম, পৰিয়াল, বিবাহ আদি চৰিত্রগত দিশৰ পৰা প্রাথমিক সংস্থা। অন্যহাতে সমাজ ক্রমাগতভাৱে আকাৰৰ ফালৰ পৰা বিকাশ হোৱাৰ লগতে জটিল হৈ অহাৰ লগে লগে অনুষ্ঠান অধিক প্রগতিশীল আৰু বিশেষীকৃত হ'ল। ফলশ্রুতিস্বৰূপে মানুহৰ দ্বিতীয়ক প্রয়োজন সমূহ পূৰণ কৰিবলৈ এক বুজন সংখ্যক সংস্থা জড়িত হৈ পৰিল। এই সংস্থা সমূহক দ্বিতীয়ক বা গৌণ অনুষ্ঠান হিচাপে অভিহিত কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, আইন, সংবিধান, সংসদীয় পদ্ধতি, ব্যৱসায় আদি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ সম্প্রদায় আপেক্ষিক বা ক্ষন্তেকীয়া নেকি ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ সংস্থা কি ?

.....

.....

৩.৬ সমিতিৰ ধাৰণা

সামাজিক প্রাণী হিচাপে মানুহৰ বিভিন্ন ৰুচি-অভিৰুচি, আৱশ্যকতা তথা বহুতো সমস্যা আছে। সমাজত নিজৰ আকাংক্ষাসমূহ পূৰণ কৰিবলৈ ব্যক্তিগতভাৱে মানুহে প্রচেষ্টা চলাই যদিও বহুক্ষেত্রত অন্য ব্যক্তিৰ সহায়ৰ প্রয়োজন হয়। মানুহে এজনে অন্যজনৰ প্রতি কৰা সহযোগিতা আৰু পাৰস্পৰিক সহানুভূতি আদিয়ে সমিতি বা সন্থা গঠনত সহায় কৰে।

৩.৬.১ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

সমিতি হৈছে মূলতঃ বিশেষ কিছুমান উদ্দেশ্য সাধনৰ সাংগঠনিক প্রচেষ্টা। ইয়াত একে উদ্দেশ্য বা স্বার্থ জড়িত ব্যক্তিৰহে সমাবেশ ঘটে। সমিতি ব্যক্তিৰ ইচ্ছাকৃত প্রচেষ্টাৰ প্রতিফলন। কেইজনমান ব্যক্তিয়ে ইচ্ছা কৰিলেই যিকোনো ধৰণৰ সমিতি এখন গঠন কৰি ল'ব পাৰে অথবা ইতিমধ্যেই গঠিত যিকোনো ধৰণৰ সমিতিৰ অৱলুপ্তিও ঘটাব পাৰে। মেক আইভাৰ আৰু পেজে সমিতিৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াই কৈছে - "*সমিতি হ'ল কোনো এক উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে সাধাৰণভাৱে সংগঠিত হোৱা বা সম অংশ গ্রহণৰ বাবে ইচ্ছুক ব্যক্তিৰ সমষ্টি*"। মৰিচ জিনচ বার্গৰ মতে, "*সমিতি হ'ল বিশেষ এটা লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ উদ্দেশ্যৰে এটা উমৈহতীয়া সংগঠনত পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰে বান্ধ খোৱা সামাজিক শ্রেণীৰ এটি সমূহ*"।

মানুহৰ বিভিন্ন ৰুচি-অভিৰুচি, আশা-আকাংক্ষা থাকে। এই আশাবোৰ পৰিপূৰণ

কৰিবলৈ মানুহে বিভিন্ন ধৰণৰ সমিতি গঠন কৰে। যেনে - ৰাজনৈতিক সমিতি (ভাৰতীয় জনতা দল, কংগ্রেছ দল) ধর্মীয় সমিতি (ৰামকৃষ্ণ মিছন, আর্য সমাজ) আৰু অন্যান্য। এই সমিতিবোৰ গঠিত হৈছে নির্দিষ্ট উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে। গতিকে সমিতি মূলতঃ এটা সংগঠিত সমূহ।

৩.৬.২ বৈশিষ্ট্য

সমিতিৰ মূখ্য বৈশিষ্ট্যসমূহ এনেধৰণৰ -

- ব্যক্তিৰ দ্বাৰা সমিতি গঠন হয়।
- প্রতিখন সমিতিৰে এটা বা তাতোধিক বিশেষ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য থাকে।
- প্রত্যেক সমিতিৰ কিছুমান নিজস্ব প্রতিমান থাকে। এই প্রতিমানবোৰে সমিতিৰ কার্যকলাপক নিয়ন্ত্রণ কৰে।
- সমিতিৰ সদস্যসকলৰ বিভিন্ন বিষয়বাব থাকে। যেনে - সভাপতি, সম্পাদক, প্রচাৰ সচিব ইত্যাদি।
- সমিতিৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য সাধনৰ ক্ষেত্রত প্রয়োজনীয় কার্যবোৰ পৰিচালনা কৰিবৰ বাবে কিছুমান সদস্যক বিশেষ দায়িত্ব, কর্তব্য আৰু ক্ষমতা অর্পন কৰা হয়।
- প্রত্যেক সমিতিৰ মাজত নিজস্ব কিছুমান পৃথক পদমর্যাদা বা প্রস্থিতিৰ ব্যৱস্থা প্রৱর্তন কৰা থাকে।

৩.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো

- সমাজ শব্দটোৰ ইংৰাজী প্রতিশব্দ Societyৰ উদ্ভৱ হৈছে লেটিন শব্দ 'Socius'ৰ পৰা, যাৰ অর্থ হ'ল সাহচর্য্য বা বন্ধুত্ব
- সমাজত সম্বন্ধবোৰ সততে স্থায়ী আৰু দীর্ঘসূত্রী হয়। সেয়ে সমাজখন হ'ল এক দীর্ঘস্থায়ী সামাজিক গোট।
- একোটা অঞ্চলত স্থায়ীভাৱে ওচৰা-ওচৰিকৈ বসবাস কৰি থকা জনসংখ্যাক লৈয়েই এটা সম্প্রদায় গঠিত হয়
- সংস্থা হৈছে সমাজত প্রচলিত হৈ থকা কিছুমান ক্রিয়া পদ্ধতি
- সাধাৰণতে অনুষ্ঠানক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয়— প্রাথমিক অনুষ্ঠান আৰু গৌণ বা দ্বিতীয়ক অনুষ্ঠান
- কেইজনমান ব্যক্তিয়ে ইচ্ছা কৰিলেই যিকোনো ধৰণৰ সমিতি এখন গঠন কৰি ল'ব পাৰে অথবা ইতিমধ্যেই গঠিত যিকোনো ধৰণৰ সমিতিৰ অৱলুপ্তিও ঘটাব পাৰে।
- সমিতি হৈছে মূলতঃ বিশেষ কিছুমান উদ্দেশ্য সাধনৰ সাংগঠনিক প্রচেষ্টা।

৩.৮ অধিক জানিবলৈ

১) Bhushan B.(2006). *Dictionary of Sociology*.New Delhi : Anmol Publications Pvt. Ltd.

২) Rao, C.N. Shankar.(2003). *Sociology - Primary Principles of Sociology with an Introduction to Social thought*. New Delhi : S. Chand and company Ltd.

৩) Vidya Bhushan and D.R. Sachdeva.(2005). *An Introduction to Sociology*.New Delhi : Kitab Mahal.

৪) শইকীয়া, জ্যোতি প্রসাদ (২০০৭) *সমাজতত্ত্ব পৰিচয়*। ডিব্রুগড় ঃ বনলতা।

৫) নাথ, গুণমনি। *স্নাতক মহলাৰ সমাজশাস্ত্রৰ চমু পৰিচয়*। পাণ বজাৰঃ জ্যোতি প্রকাশন।

৩.৯ অগ্রগতি খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সমাজ শব্দটোৰ ইংৰাজী প্রতিশব্দ Societyৰ উদ্ভৱ হৈছে লেটিন শব্দ 'Socius'ৰ পৰা, যাৰ অর্থ হ'ল সাহচর্য্য বা বন্ধুত্ব

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সমাজ স্থিতিশীল অথবা নিশ্চল নহয়। সমাজ গতিশীল

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সম্প্রদায় আপেক্ষিক বা ক্ষন্তেকীয়া নহয়। ই সুস্থিৰ আৰু স্থায়ী

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সংস্থা হৈছে প্রধানত কিছুমান ৰীতি-নীতিৰ সমষ্টি। ই হৈছে সমাজত প্রচলিত হৈ থকা কিছুমান ক্রিয়া পদ্ধতি।

৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সমাজ কি ? মানৱ সমাজ কিদৰে অমানৱ সমাজতকৈ পৃথক।

প্রশ্ন ২ঃ সমাজ আৰু সম্প্রদায়ৰ মাজত পার্থক্য দেখুওৱাক।

প্রশ্ন ৩ঃ সংস্থাৰ সংজ্ঞা দিয়ক। সংস্থা আৰু সমিতিৰ মাজত পার্থক্য দেখুওৱাক।

(খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সম্প্রদায়ৰ সংজ্ঞা দিয়ক। ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৪ ঃ প্ৰাথমিক অৱধাৰণা-II

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ **প্ৰতিমান** ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
৪.৩.১ **প্ৰতিমানৰ** বৈশিষ্ট্য
৪.৩.২ **প্ৰতিমানৰ** প্ৰকাৰ
৪.৩.৩ **প্ৰতিমান** আৰু প্ৰমূল্যৰ মাজৰ সম্পৰ্ক
৪.৪ সামাজিক অনুমোদন
৪.৫ প্ৰস্থিতি অর্থ আৰু সংজ্ঞা
৪.৫.১ প্ৰস্থিতিৰ বৈশিষ্ট্য
৪.৫.২ প্ৰস্থিতিৰ প্ৰকাৰ
৪.৬ ভূমিকাৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
৪.৭ ভূমিকা আৰু প্ৰস্থিতিৰ লগত জড়িত পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তি
৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৯ অধিক জানিবলৈ
৪.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- **প্ৰতিমানৰ** অর্থ আৰু বৈশিষ্ট্যবোৰ বুজিব পাৰিব
- **প্ৰতিমানৰ** বিভিন্ন প্ৰকাৰ জানিব পাৰিব
- **প্ৰতিমান** আৰু প্ৰমূল্যৰ পার্থক্য বুজিব পাৰিব
- ভূমিকাৰ আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰ জানিব পাৰিব
- ভূমিকা সমষ্টি কি বুজিব পাৰিব
- ভূমিকা সংঘাত কি জানিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আমি সমাজতত্বৰ কিছুমান প্ৰাৰ্থমিক অৱধাৰণা যেনে সমাজ, সম্প্ৰদায়, সংস্থা আৰু সমিতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিলো। এই অধ্যায়ত আমি অন্য কিছুমান

গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা যেনে প্ৰতিমান, প্ৰমূল্য, ভূমিকা আৰু প্ৰস্থিতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। প্ৰতিমানৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ— লোকাচাৰ, লোকনীতি, ৰীতি-নীতি, সামাজিক অনুমোদন, নিষেধাজ্ঞা, আইন ইত্যাদিৰ বিষয়েও আমি এই অধ্যায়ত অধ্যয়ন কৰিম।

৪.৩ প্ৰতিমান ঃ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

আমি জানো যে সমাজ হ'ল সামাজিক সম্পৰ্কবোৰৰ এখন জাল। সম্পৰ্কবোৰ ধৰি ৰাখিবৰলৈ এইটো প্ৰয়োজনীয় যে মানুহে আচৰণৰ কিছুমান সাধাৰণ গ্ৰহণযোগ্য পথ অনুকৰণ কৰিব লাগে। গতিকে প্ৰত্যেক সমাজতে নিশ্চিত নিৰ্দিষ্ট আচৰণৰ ৰূপ থাকে। সামাজিক **প্ৰতিমান** অথবা সৰল আদৰ্শৰ কিছুমান নিৰ্দেশনা থাকে যিয়ে আমাৰ আভ্যন্তৰীণ বা বাহ্যিক আচৰণবোৰ শাসন কৰে। আমি কি বিশ্বাস কৰো, কেনেকৈ আনৰ লগত ভাৰৰ আদান-প্ৰদান কৰো আৰু চাল-চলন কৰো এইবোৰে প্ৰভাৱিত কৰে। প্ৰত্যেক সমাজৰে এটা প্ৰত্যক্ষ কামৰ বাবে নিজস্ব **প্ৰতিমান** আৰু নিৰ্দেশনাৰ নক্সা থাকে। তথাপিও কিছুমান অন্যান্যতকৈ বেছি কঠোৰ। ডাৰ্খাইমৰ মতে "**প্ৰতিমান** হ'ল সামাজিক কাৰ্য, কাৰণ এইবোৰৰ স্বাধীন অস্তিত্ব আছে। কোনো ব্যক্তিয়ে ইচ্ছামতে তাক সলনি কৰিব নোৱাৰে। অতি আৱশ্যকীয় যে এখন সমাজত প্ৰত্যেকৰে ওপৰত এইবোৰৰ দমনকাৰী শক্তি থাকে। সমাজ বিজ্ঞানীৰ মতে মানুহ হ'লেই স্বাভাৱিক জ্ঞান প্ৰাপ্তি নহয়। তেওঁলোকৰ কাম-কাজবোৰ **প্ৰতিমান** আৰু প্ৰমূল্যৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়। এখন সমাজত জীৱিত বিভিন্ন ব্যক্তিৰ মাজত সমতা ধৰি ৰাখিবৰ নিমিত্তে **প্ৰতিমান** আৰু মূল্যবোৰে সকলো ভগাই দিয়ে।

৪.৩.১ প্ৰতিমানৰ বৈশিষ্ট্য

- **প্ৰতিমানে**আচৰণৰ নিৰ্দেশকৰূপে কাম কৰে। বিভিন্ন সামাজিক পৰিস্থিতিত কোনটো আচৰণ আকাংক্ষিত আৰু কোনটো অনাকাংক্ষিত সেয়া **প্ৰতিমানে** নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে।
- সমাজৰ শৃংখলাৱদ্ধতা গঢ় দিয়াত আৰু ধৰি ৰখাত **প্ৰতিমানে** গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লয়। তথাপি কেতিয়াবা এখন সমাজ অস্থিৰ হৈ পৰাৰ সম্ভাৱনা দেখা যায়। কাৰণ সমাজৰ চাৰিওদিশে সামাজিকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াটো একে নহয়।
- **প্ৰতিমান**বোৰে এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটালৈ গতি কৰে।
- জন্মৰ পৰা মৃত্যুলৈ এজন ব্যক্তিয়ে আচৰণৰ এনে নিৰ্দিষ্ট ৰূপৰ পৰা, অৰ্থাৎ- **প্ৰতিমান**বোৰৰ, পৰা এনে শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিয়েই থাকে। শিক্ষাৰ দ্বাৰা এজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন পৰিস্থিতিত **প্ৰতিমান**বোৰৰৰ পৰা পোৱা উপযুক্ত আচৰণ কৰিবলৈ শিকে।

৪.৩.২ প্রতিমানৰ প্রকাৰ

➢ লোকাচাৰ

সমাজবিজ্ঞানী উলিয়াম গ্রাহাম চামনাৰৰ মতে, লোকাচাৰ হ'ল সেইবোৰ **প্রতিমান** যিবোৰ মানুহৰ সাময়িক আন্তঃক্রিয়াৰ ফলত উদ্ভৱ হয় আৰু লাহে লাহে নিত্য অভ্যাসত পৰিণত হয়। কালক্রমত এই **প্রতিমান**বোৰে মানুহক অনুশীলনৰ বাবে একধৰণৰ সামাজিক হেঁচা দিয়ে। সেয়েহে এই **প্রতিমান**বোৰক আক্ষৰিক অর্থত 'সাধাৰণ মানুহৰ ৰীতি' (ways of the folks) বোলা হয়। এই **প্রতিমান**বোৰৰ ভিতৰত খোৱা-লোৱা, অভিবাদনৰ ৰূপ, সাজপাৰৰ চানেকি, এটা পৰিয়ালৰ আকাংক্ষিত আচাৰ-ব্যৱহাৰ আদিৰ নিয়মক সামৰি লোৱা হয়। এইবোৰৰ বেছিভাগ অলিখিত। লোকাচাৰবোৰ সদায় অলিখিত ৰূপক থাকে; কাৰণ এইবোৰ প্রাচীন, ঘৰুৱা আৰু সহজ। এই **প্রতিমান**বোৰ সমাজত 'সদায়েই থাকে' (always been there)। কিন্তু এইবোৰৰ কোনো নৈতিক বৈশিষ্ট্য নাথাকে আৰু লোকাচাৰ ভংগ কৰিলে কেতিয়াবাহে মানুহে কঠিন শাস্তি পায়।

➢ লোকনীতি

নৈতিকতাৰ ধাৰণাৰ সৈতে যুক্ত হৈ থকা লোকাচাৰবোৰকে লোকনীতি বোলে। এখন নির্দিষ্ট সমাজত কোনটো কথাৰ ন্যায়নিষ্ঠ বুলি বিবেচনা কৰা হ'ব তাকেই লোকনীতিয়ে নির্দ্ধাৰণ কৰে। লোকনীতিৰ নির্দেশনাবোৰ ভুল নোহোৱাকৈ অনুসৰণ কৰিবলৈ প্রত্যেক ব্যক্তিৰেই সামাজিকীকৰণ ঘটে। এনে আদর্শবোৰৰ যিকোনো ভংগ কৰিলে ব্যক্তিক সমাজচ্যুত কৰি দিব পাৰে। ধর্মীয় নীতিবোৰ এনে লোকনীতিৰ উদাহৰণ যিবোৰে আমাৰ সামাজিক আচৰণক দিক্-নির্দেশনা প্রদান কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— কিছুমান ধর্মত বিবাহৰ পূর্বে সহবাস কৰাটো নিষেধ। সেইবাবে বহু সময়ত এইটো দেখিবলৈ পোৱা যায় যে যেতিয়া ৰক্ষণশীল পৰিয়ালৰ যুৱক-যুৱতীৰ মাজত প্রেমৰ সম্পর্ক গঢ়ি উঠে তেতিয়া তেওঁলোকক সমাজৰ পৰা নির্বাসিত কৰা হয় আৰু কেতিয়াবা তেওঁলোকৰ জীৱনৰ প্রতি ভাবুকিৰ সৃষ্টি হয়।

➢ প্রতিষিদ্ধ কার্য

প্রতিষিদ্ধ কার্য এটা **প্রতিমান**ৰ ৰূপ যিয়ে কিছুমান নির্দিষ্ট কাম-কাজক দৃঢ়তাৰে বাধা দিয়ে। কিছুমান বিষয়/কাম-কাজক সমাজে যিকোনো কাৰণতে অসহনীয় বুলি বিবেচনা কৰে। সেইবাবে এইবোৰ কামৰ বিৰুদ্ধে সমাজে কঠোৰ নিষেধাজ্ঞা বলবৎ কৰে। এনেবোৰ ৰীতি ভংগ কৰিলে চৰম শাস্তি ভূগিবলগীয়া হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— তেজৰ সম্পর্ক থকা মানুহৰ লগত যৌন সম্পর্ক কৰাটো প্রায়বোৰ সমাজতে দোষণীয় বুলি ধৰা হয়। আকৌ বেছিভাগ সমাজত নৰ মাংস খোৱাটোও এটা প্রতিষিদ্ধ কার্য।

➢ ৰীতি-নীতি

সমাজতত্ত্বৰ অক্সফ'র্ড অভিধানৰ মতে ৰীতি-নীতি হ'ল এখন সমাজত চিন্তা আৰু কার্য সম্পাদন কৰাৰ প্রতিষ্ঠিত পথ। আকৌ লাণ্ডবার্গে কৈছে যে, ৰীতি-নীতি হ'ল এনে কিছুমান লোকাচাৰ যিবোৰে বহু বছৰ ধৰি সমাজত প্রচলিত হৈ অহাৰ পাচত সামাজিক স্বীকৃতি লাভ কৰে আৰু সেইবোৰ এটাৰ পাচত আনটো প্রজন্মলৈ প্রবাহিত হৈ থাকে। এইবোৰক মানুহৰ দীর্ঘদিনীয়া প্রতিষ্ঠিত আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু অভ্যাস বুলিও ক'ব পাৰি। সৰহসংখ্যক আইন এই ৰীতি-নীতিৰ ওপৰত আধাৰিত।

➢ আইন

সমাজৰ কোনো এক বৈধ প্রাধিকৰণে নির্দেশ কৰা কিছুমান **প্রতিমানেই** হৈছে আইন। সমাজত শৃংখলা বর্তাই ৰাখিবলৈ আইনৰ সৃষ্টি। এজনৰ চাল-চলনে আন এজনৰ স্বাধীনতা উলংঘা কৰিব পাৰে। এনেধৰণৰ উলংঘাক আইনে বাধা দিবলৈ যত্ন কৰে। ভাৰতীয় সংসদ আৰু ৰাজ্যিক বিধানসভা হ'ল সমাজত নিয়ম-কানুন প্রৱর্তনকাৰী বৈধ প্রাধিকৰণ। আইনৰ সুৰক্ষা আৰু সঠিক প্রয়োগৰ নিশ্চিত কৰে ৰাষ্ট্রৰ আৰক্ষী আৰু ন্যায়িক ব্যৱস্থাই। এই ন্যায় ব্যৱস্থাৰ সৈতে নিম্ন আৰু উচ্চ ন্যায়ালয়সমূহ জড়িত হৈ থাকে। আইন ভংগ কৰোতাজন বিশেষ শস্তিৰ সন্মুখীন হয়।

➢ প্রমূল্য

প্রমূল্য হৈছে এক বিশ্বাস যিটোয়ে সেয়া নির্ধাৰণ কৰে কোনটো ভাল আৰু উচিত। এখন সমাজত কোনটো প্রয়োজনীয় অথবা যোগ্য সেইটো মূল্যবোধে নিৰূপণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— পশ্চিমীয়া দেশসমূহত ব্যক্তিগত সফলতা আৰু বস্তুবাদক বেছি প্রাধান্য দিয়া হয়। সেইবাবে কোনো এজনৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ গুণ আৰু পৰিমাণৰ দ্বাৰা সেইগৰাকী ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত সমৃদ্ধিৰ পৰিমাণ জোখা হয়। আনহাতে ভাৰতীয়সকলৰ মাজত পৰোপকাৰৰ মূল্য অধিক। সমাজ এখনৰ **প্রতিমান**বোৰ হ'ল ইয়াৰ প্রমূল্যৰ প্রতিফলন। অন্য কথাত, **প্রতিমান** হ'ল প্রমূল্য আহৰণৰ নির্দেশ ৰেখা।

৪.৩.৩ **প্রতিমান** আৰু প্রমূল্যৰ মাজৰ সম্পর্ক

প্রতিমানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ আগতে প্রমূল্য সম্পর্কে কিছু কথা জনাটো প্রয়োজন। প্রমূল্য হ'ল সৎ কৰণীয়ৰ এটা সমষ্টি। এই কৰণীয়বোৰক সাধাৰণতে ভাল, উচিত আৰু যোগ্যতাৰ মাপকাঠি বুলি ধৰা হয়। মূল্যবোধে বিভিন্ন প্রকাৰৰ **প্রতিমান** নির্দ্ধাৰণ কৰে। দুয়োটাৰে মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে। **প্রতিমানে** আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ কিছুমান বিশেষ নির্দেশনা দিয়ে; মূল্যবোধে দিয়া আচৰণৰ সাধাৰণ নির্দেশনাক কেন্দ্র কৰি আচৰণৰ নির্দিষ্ট প্রথা অথবা **প্রতিমান** বিকশিত হয়। সহজ অর্থত,

প্রতিমান আৰু প্রমূল্য হ'ল সমাজ এখনৰ মূল্যৱান উপাদান। ভাৰতীয় সংস্কৃতি মতে সততা এক প্রাচীন প্রমূল্য; গণতন্ত্র আৰু মানৰ অধিকাৰৰ প্রতি সন্মান হ'ল আধুনিক প্রমূল্য। সততাৰ প্রমূল্যক কেন্দ্র কৰি ঠগ আৰু প্রৱঞ্চনাৰ বিৰুদ্ধে আমাৰ সমাজত বহুতো আইনৰ সৃষ্টি হৈছে। গণতন্ত্রৰ মূল্যত আধাৰিত আমাৰ কিছুমান **প্রতিমান** আছে, যেনে— ১৮ বছৰ বা তাতোধিক বয়সৰ ভাৰতীয় নাগৰিকৰ ভোটদানৰ বিশ্বজনীন অধিকাৰ, শিক্ষাৰ অধিকাৰ, নিজৰ আৰু সমাজৰ হানি নোহোৱাকৈ জীৱিকা উপার্জন কৰাৰ অধিকাৰ ইত্যাদি।

৪.৪ সামাজিক অনুমোদন

সামাজিক অনুমোদনৰ জৰিয়তে এখন সমাজে সামাজিকভাৱে স্বীকৃত আচাৰ-ব্যৱহাৰসমূহৰ সৈতে সহমত প্রকাশ কৰে। সামাজিক অনুমোদন তেতিয়া ইতিবাচক হয় যেতিয়া সমাজৰ আকাংক্ষিত আচৰণ কৰি কোনো ব্যক্তি পুৰস্কৃত হয়। সামাজিক অনুমোদন তেতিয়া নেতিবাচক হয় যেতিয়া মানুহে স্বীকৃত অনুমোদনৰ পৰা বিচ্যুত আচৰণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— আইনগত বাধা-নিষেধসমূহ সামাজিক আনুষ্ঠানিক অনুমোদন যিবোৰে বিপথগামী আচৰণক বাধা দিয়ে। মৌখিক গালি-গালাজ হৈছে অনানুষ্ঠানিক অনুমোদনৰ এটা ৰূপ যিয়ে আওবাটে যোৱাত কিছু পৰিমাণে বাধা দিয়ে। গতিকে সামাজিক অনুমোদনে কোনো ব্যক্তিৰ আচৰণক সামাজিকভাৱে নিয়ন্ত্রণ কৰে। কিন্তু এই অনুমোদন প্রদান কৰাৰ আগতে কোনবোৰ আচৰণ ইতিবাচক আৰু কোনবোৰ নেতিবাচক হ'ব সেয়া নির্দ্ধাৰণ কৰি লোৱা প্রয়োজন।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ লোকাচাৰ বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ লোকাচাৰৰ বিষয়ে চর্চা কৰা এগৰাকী সমাজতাত্ত্বিকৰ নাম লিখক।

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ নিষেধাজ্ঞা বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

.....

৪.৫ প্রস্থিতিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

সমাজে বিভিন্ন সামাজিক স্থিতি ঠিক কৰে। প্রতিটো স্থিতিৰে কিছুমান সুনির্দিষ্ট অধিকাৰ আৰু দায়িত্ব থাকে। সেই স্থিতিবোৰ দখল কৰি আমি কাম কৰি যাওঁ। নির্দিষ্ট অধিকাৰ আৰু দায়িত্বৰ সৈতে জড়িত সামাজিক স্থিতিকে প্রস্থিতি বুলি কোৱা হয়। আপোনাৰ মাতৃৰ আপোনাৰ লগতে ভাই-ভনীসকলৰ বাবে এগৰাকী মাতৃ হিচাপে এটা প্রস্থিতি থাকে। আপোনাৰ দেউতাৰ ক্ষেত্রত তেখেতে পত্নীৰ স্থান দখল কৰে। আপুনি আপোনাৰ বন্ধুৰ লগত বজাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে এজন বন্ধুৰ প্রস্থিতিৰ জড়িত হৈ আপোনাৰ বন্ধুৰ লগত সম্পর্ক স্থাপন কৰে। কিন্তু যেতিয়া আপুনি দোকানত উপস্থিত হৈ বস্তু কিনিবলৈ আৰম্ভ কৰে তেতিয়া আপুনি গ্রাহকৰ প্রস্থিতিৰে জড়িত হৈ দোকানীজনৰ সৈতে সম্পর্ক স্থাপন কৰে। প্রতিটো সামাজিক প্রস্থিতিৰ সৈতে কিছুমান আকাংক্ষিত আচাৰ-ব্যৱহাৰ জড়িত হৈ থাকে। এনেবোৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰত অধিকাৰ আৰু দায়িত্ব অন্তর্ভুক্ত হৈ থাকে। দায়িত্বসমূহ পালন কৰিবলৈ প্রয়োজনীয় সমলো এক নির্দ্ধাৰিত প্রস্থিতিয়ে আগবঢ়ায়। উদাহৰণস্বৰূপে— ল'ৰা-ছোৱালীৰ ওপৰত এগৰাকী অভিভাৱকৰ ভূমিকা ফলস্পূতাৰে পালন কৰাৰ নিমিত্তে সিহঁতৰ সময় নিয়ন্ত্রণ কৰাৰ বাবে ক্ষমতাৰ সমল কিছুমানৰ প্রয়োজন। আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ এই পার্থক্যই বিভিন্ন সামাজিক প্রস্থিতিক পৃথক কৰে। প্রস্থিতি হ'ল সামাজিক স্থিতিবোৰৰ অনুষ্ঠানিকৃত ৰূপ।

কিংছেল ডেভিডৰ মতে "সাধাৰণ আনুষ্ঠানিক পদ্ধতিত প্রস্থিতি হ'ল এনে এক স্থান যিটোক সমাজে সমর্থন কৰাৰ লগতে স্বীকৃতি দিয়ে।"

ডানকান মিট্চেলে প্রস্থিতিৰ সংজ্ঞা দিছে এনেদৰে— "এটা সামাজিক পদ্ধতিত কোনো ব্যক্তি, পৰিয়াল অথবা গোষ্ঠী দলৰ সামাজিক স্থিতি এটাই এটা আনটোৰ সাপেক্ষ। এজন ব্যক্তিৰ অন্যান্য প্রস্থিতিৰ ব্যক্তিৰ সৈতে সম্পর্কৰ ধৰণ আৰু পৰিসৰ নির্ধাৰণ কৰাৰ লগতে এই পৰস্পৰ সাপেক্ষতাই অধিকাৰ, কর্তব্য আৰু অন্য আচাৰ-ব্যৱহাৰো নির্দ্ধাৰণ কৰে।

৪.৫.১ প্রস্থিতিৰ বৈশিষ্ট্য

- প্রস্থিতি হ'ল সমাজত লাভ কৰা এক স্থান।
- প্রতিটো প্রস্থিতিৰ সৈতে নির্দ্ধাৰিত আচৰণৰ লগতে অধিকাৰ আৰু দায়িত্ব জড়িত হৈ থাকে।
- এটা প্রস্থিতিৰ আন এটা প্রস্থিতিৰ সৈতে সম্পর্ক থাকে। প্রস্থিতিসমূহে সমাজত সম্পর্কৰ আদান-প্রদান কৰে।
- একে সময়ত অথবা পৃথক সময়ত এজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন প্রস্থিতি গ্রহণ কৰিব পাৰে।
- প্রস্থিতি সমাজে নির্দ্ধাৰণ কৰে। সামাজিক প্রস্থিতিসমূহ স্বীকৃত ৰীতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়।

- সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে এই প্ৰস্থিতিবোৰ দখল কৰে।
- যিহেতু সমাজে সামাজিক প্ৰস্থিতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে আৰু প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে সেইবোৰ দখল কৰে, সেয়েহে ই সকলোকে এই কথাটো জনাত সহায় কৰে যে সমাজে তেওঁলোকৰ পৰা কি বিচাৰে। সমাজত মত বিনিময় আৰু পৰস্পৰ বুজাবুজিৰ মান উন্নত কৰাত এই কথাই কিছু পৰিমাণে সহায় কৰে। গতিকে প্ৰস্থিতিয়ে সমাজখন কিছু পৰিমাণে সুস্থিৰ আৰু শৃংখলাবদ্ধ কৰি ৰাখে।

৪.৫.২ প্ৰস্থিতিৰ প্ৰকাৰ

ৰাল্ফ লিণ্টনে এখন সমাজত প্ৰস্থিতি প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ দখলৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰস্থিতিক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। ভাগ দুটা হ'ল— পূৰ্ব নিৰ্দ্ধাৰিত প্ৰস্থিতি আৰু আৰ্জিত প্ৰস্থিতি।

- **জন্ম প্ৰদত্ত প্ৰস্থিতি**

এজন ব্যক্তিৰ জন্মৰ সৈতে এনেবোৰ প্ৰস্থিতিৰ বৈশিষ্ট্য নিৰ্ভৰশীল, এইবোৰৰ ওপৰত মানুহৰ ইচ্ছা অথবা নিয়ন্ত্ৰণ নাখাটে। বয়স আৰু লিংগ হ'ল দুটা এনে প্ৰস্থিতিৰ উদাহৰণ। এয়া মানুহে জন্মসূত্ৰে লাভ কৰে। তদুপৰি যিকোনো পৰিয়াল, গোষ্ঠী অথবা কোনো নৃগোষ্ঠীয় শ্ৰেণীত জন্মগ্ৰহণ কৰাৰ লগে লগে লিংগই এক সামাজিক প্ৰস্থিতি গ্ৰহণ কৰে। যি মুহূৰ্তত আপুনি জন্মগ্ৰহণ কৰে ঠিক সেই সময়তে আপুনি আপোনাৰ পিতৃ-মাতৃৰ বাবে এটি সন্তানৰ প্ৰস্থিতি লাভ কৰে আৰু এই প্ৰস্থিতিৰ ওপৰত আপোনাৰ কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। আপুনি যদি ল'ৰা সন্তান হিচাপে জন্মগ্ৰহণ কৰে তেন্তে আপোনাৰ পিতৃ-মাতৃৰ বাবে আপুনি এজন পুত্ৰৰ প্ৰস্থিতি লাভ কৰে আৰু কন্যা সন্তান হ'লে এজনী জীয়ৰীৰ প্ৰস্থিতি লাভ কৰে। জাতি পদ্ধতি হ'ল সামাজিক সংগঠনৰ এটা সাধাৰণ ৰূপৰ ইয়ে মানুহৰ আৰু বিভিন্ন প্ৰস্থিতি আৰোপ কৰে। ইংৰাজী কাষ্ট (caste) শব্দটোৰ পৰ্তুগীজ শব্দ 'কাষ্টা' (casta)ৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে, যাৰ অৰ্থ হ'ল— বিশুদ্ধ বংশ।

- স্বলব্দ প্ৰস্থিতি

যিবোৰ প্ৰস্থিতি কোনো ব্যক্তিয়ে নিজে আহৰণ কৰা বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আৰু সেই প্ৰস্থিতি সমূহৰ ওপৰত ব্যক্তিজনৰ নিয়ন্ত্ৰণ আৰু ইচ্ছা খাটে তেনে প্ৰস্থিতিক স্বলব্দ প্ৰস্থিতি বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে— এজন ব্যক্তিয়ে অধ্যয়ন বাছি ল'লে তেওঁ এজন ছাত্ৰ হৈ পৰিব। এনে প্ৰস্থিতিবোৰ ব্যক্তিয়ে নিজ প্ৰচেষ্টা আৰু পচন্দৰ জৰিয়তে অৰ্জন কৰে।

- প্ৰস্থিতি সমষ্টি

এই ধাৰণামতে এজন ব্যক্তিয়ে গ্ৰহণ কৰি থকা সকলো প্ৰস্থিতিকে একেলগে প্ৰস্থিতি সমষ্টি বুলি কোৱা হয়। বৰ্তমান সময়ত আপুনি হয়তো বহুতো প্ৰস্থিতি গ্ৰহণ

কৰি আছে, যেনে— এজন ছাত্ৰ, বন্ধু, পুত্ৰ অথবা জীয়ৰী, সহোদৰ, সম্পৰ্কীয় ভাই-ভনী, ভাৰতীয় নাগৰিক ইত্যাদি। এই আটাইবোৰ মিলি আপোনাৰ প্ৰস্থিতি সমষ্টিটো গঢ় লৈ উঠে।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক ৪.১

এইকেইদিনত আপুনি গ্ৰহণ কৰি থকা দহটা প্ৰস্থিতিৰ এখন তালিকা বনাওক। পূৰ্ব নিৰ্দ্ধাৰিত আৰু আৰ্জিত দুয়োবিধ প্ৰস্থিতি অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰক।

.....

.....

.....

৪.৬ ভূমিকাৰ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

প্ৰস্থিতিৰ ধাৰণাৰ সৈতে ভূমিকাৰ ধাৰণাৰ মিল আছে। প্ৰস্থিতি হ'ল সমাজত লাভ কৰা এক স্থিতি; ভূমিকা হ'ল এক গতিশীলতা অথবা প্ৰস্থিতিৰ আচৰণগত স্বৰূপ। প্ৰস্থিতি দখল কৰা হয় কিন্তু ভূমিকা পালন কৰা হয়। গতিকে এটা প্ৰস্থিতিৰ দ্বাৰা ভূমিকা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। আন কথাত প্ৰস্থিতিয়ে কোনো এজন ব্যক্তিক এক বিশেষ পৰিস্থিতিত আকাংক্ষিত ব্যৱহাৰ চিনাক্ত কৰাত আৰু উপযুক্ত প্ৰতিক্ৰিয়া নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাত সহায় কৰে। সমাজতত্ত্ববিদ ৰালফ লিণ্টনে ভূমিকাৰ তত্ত্বটোলৈ যথেষ্ট অৰিহণা যোগাইছিল। তেওঁ ভূমিকাক প্ৰস্থিতিৰ নিৰ্দ্ধাৰিত আৰু স্থিৰ আচৰণ সম্পৰ্কীয় আকাংক্ষাৰ প্ৰকাশ বুলি গণ্য কৰিছিল। প্ৰস্থিতিৰ অন্তৰ্গত স্বীকৃত ৰীতিসম্মত আচৰণৰ প্ৰকাশেই হ'ল ভূমিকা। প্ৰস্থিতিয়ে আচৰণৰ বাবে উপযুক্ত নিৰ্দেশনা আগবঢ়ায়

ৰবাৰ্ট বিয়েৰষ্টেডে ভূমিকা সম্পৰ্কে কৈছিল যে— "প্ৰস্থিতিৰ গতিশীলতা আৰু আচৰণ সম্পৰ্কীয় ৰূপেই ভূমিকা... ব্যক্তিই প্ৰস্থিতি অনুসৰি কৰা জড়িত কাৰ্যৰ সৈতে।"

অগবাৰ্ণ আৰু নিমকফ্ৰ মতে ভূমিকা হ'ল "কোনো এক শ্ৰেণীৰ এক বিশেষ স্থিতিৰ সৈতে জড়িত সামাজিকভাবে আকাংক্ষিত আৰু অনুমোদিত আচৰণ বিন্যাস যাৰ সৈতে দায়িত্ব আৰু বিশেষ সা-সুবিধাসমূহ জড়িত হৈ থাকে।"

কিংছেল ডেভিডে কৈছে যে, "ভূমিকা হ'ল এক শৈলী যাৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ স্থিতিৰ প্ৰয়োজনীয়তাখিনি পালন কৰে।

আৰ. কে. মেৰ্টনে ভূমিকাৰ ধাৰণাক এক নতুন মাত্ৰা দিছিল। প্ৰচলিত ধাৰণা মতে এটা প্ৰস্থিতিয়ে এটাহে ভূমিকা পালনৰ সুযোগ দিয়ে। কিন্তু মেৰ্টনে কৈছিল যে এটা প্ৰস্থিতি গ্ৰহণ কৰি এজন ব্যক্তিয়ে কেৱল এটা শ্ৰেণীৰ মানুহৰ লগতেই সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাৰ পৰিবৰ্তে বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ মানুহৰ সৈতে সম্পৰ্ক স্থাপন কৰে। সেয়েহে এজন ব্যক্তিয়ে এটা প্ৰস্থিতি গ্ৰহণ

কৰি থাকিলেও একাধিক ভূমিকা পালনকাৰীৰ সৈতে সম্পর্ক ৰক্ষা কৰিব পাৰে। ভূমিকা সমষ্টিক বুজাবলৈ মের্টনে কৈছে যে— "কোনো ব্যক্তিয়ে এটা নির্দিষ্ট সামাজিক প্রস্থিতি গ্রহণৰ জড়িত হোৱা ভূমিকা সম্পর্কীৰ পৰিপূৰকেই হ'ল ভূমিকা সমষ্টি।" উদাহৰণস্বৰূপে— এখন বিদ্যালয়ত শিক্ষকৰ প্রস্থিতি গ্রহণ কৰা এজন ব্যক্তিয়ে শিক্ষার্থী, সহকর্মী, শিক্ষার্থীৰ অভিভাৱক আৰু বিদ্যালয় সমিতিৰ সদস্যৰ সৈতে বিভিন্ন ভূমিকা পালন কৰিবলগীয়া হয়।

ভূমিকা সমষ্টি

প্রস্থিতি সমষ্টিৰ ধাৰণাৰ পৰা আমি গম পালোঁ যে একোজন মানুহৰ ভিন্ ভিন্ প্রসংগত ভিন্ ভিন্ প্রস্থিতি থাকিব পাৰে। প্রতিটো প্রসংগতে প্রস্থিতিসমূহৰ সৈতে এজন ব্যক্তিয়ে কিছুমান ভূমিকা পালন কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে এজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন প্রস্থিতিৰ ক্ষেত্রত গ্রহণ কৰা ভূমিকাবোৰক একেলগে ভূমিকা সমষ্টি বোলে।

ভূমিকা সংঘাত

এজন ব্যক্তি একাধিক শ্রেণী অথবা উপশ্রেণীৰ সদস্য হ'ব পাৰে। প্রতিটো শ্রেণীতে ব্যক্তিজনক কিছুমান প্রস্থিতি প্রদান কৰা হয় আৰু শ্রেণীটো সূচাৰুৰূপে পৰিচালিত কৰাৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ সেইমর্মে কিছুমান ভূমিকা গ্রহণ কৰাটো প্রয়োজনীয়। যেতিয়া ব্যক্তিজনৰ এটা শ্রেণীৰ ভূমিকাৰ সৈতে আন এটা শ্রেণীৰ ভূমিকাৰ লগত সংগতি নাথাকে তেতিয়া ভূমিকা সংঘাতৰ সৃষ্টি হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— 'ক' আৰু 'খ' দুই ভাই-ককাই (এটা শ্রেণী/পৰিয়ালৰ অন্তর্গত)। কিন্তু এওঁলোক আন শ্রেণীৰো সদস্য। যেনে— 'ক' এখন পুলিচ থানাৰো এজন সদস্য আৰু সেয়েহে তেওঁ দোষীক শাস্তি দিয়াৰ ভূমিকা লয়। আনহাতে কোনো কাৰণত 'খ' কোনো অপৰাধমূলক কার্যৰ সৈতে জড়িত হৈ পৰে। এইক্ষেত্রত 'ক' ভূমিকা সংঘাতৰ মুখামুখি হ'ব পাৰে। যদি 'ক'ই 'খ' ক ৰক্ষা কৰাৰ চেষ্টা কৰে তেন্তে তেওঁ এজন পুলিচ বিষয়াৰ ভূমিকা পালন কৰিব নোৱাৰিব আৰু যদিহে 'ক'ই 'খ'ক শাস্তি দিয়ে তেন্তে তেওঁৰ ভাই/পৰিয়ালৰ সদস্য হিচাপে যি ভূমিকা সেই ভূমিকাৰ প্রয়োগ নহ'ব।

৪.৭ ভূমিকা আৰু প্রস্থিতিৰ লগত জড়িত পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তি

প্রতিখন সমাজতে এজন ব্যক্তিৰ ভূমিকা আৰু তেওঁৰ সেই ভূমিকা পালনৰ প্রকৃতিৰ দ্বাৰা জৰিয়তে ব্যক্তিজনৰ সামাজিক স্থান নির্দ্ধাৰিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— এজন ছাত্রৰ ভূমিকা হ'ল নিয়মিত অধ্যয়ন কৰা আৰু তেওঁক কৰিবলৈ দিয়া কামবোৰ সময়মতে সম্পূর্ণ কৰা। যদি কোনো ছাত্রই এইখিনি কাম নিয়াৰিকৈ কৰে তেন্তে তেওঁক ভাল নম্বৰেৰে পুৰস্কৃত কৰা হয়। আকৌ প্রতিখন সমাজত এনে কিছুমান ভূমিকা থাকে যিবোৰক অন্য ভূমিকাতকৈ কঠিন আৰু প্রয়োজনীয় বুলি বিবেচনা কৰা হয়। এইবাবে এনে ভূমিকাই সমাজত উচ্চ প্রস্থিতি লাভ কৰে। উচ্চ প্রস্থিতি দখল কৰি থকা ব্যক্তিসকলে সমাজত অধিক পুৰস্কাৰ লাভ কৰে। সমাজে নির্দ্ধাৰণ কৰে কোনটো কাম বেছি প্রয়োজনীয়। উদাহৰণস্বৰূপে, প্রাচীন কালৰ আদিবাসী সমাজত লোকসকলে শত্রুৰ সৈতে বা বন্য জীৱ-জন্তুৰ সৈতে যুদ্ধ-বিগ্রহত লিপ্ত হ'বলগীয়া

হৈছিল। সেয়েহে যিসকল যোদ্ধাই অধিক শত্রু বধ কৰিব পাৰিছিল তেওঁলোকক সমাজত উচ্চ আসন দিয়া হৈছিল। লগতে তেওঁলোকক মাটি আৰু অন্যান্য মূল্যৱান সামগ্রী পুৰস্কাৰ দিয়া হৈছিল। ঠিক তেনেদৰে যেতিয়া কোনো ব্যক্তিয়ে তেওঁক প্রদান কৰা ভূমিকা সূচাৰুৰূপে পালন নকৰে, তেন্তে তেওঁক শাস্তি দিয়াৰো ব্যৱস্থা আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ঃ ভূমিকা বুলিলে আপুনি কি বুজে?

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ প্রস্থিতি বুলিলে আপুনি কি বুজে?

.....

.....

.....

.....

৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- এখন সমাজত আচৰণৰ গ্রহণযোগ্য আৰ্হিৰ বাবে **প্রতিমানে** নির্দেশনা আগবঢ়ায়।
- যিহেতু সমাজ এখন সূচাৰুৰূপে চলাৰ বাবে নীতি-নির্দেশনাৰ প্রয়োজন, সেয়েহে **প্রতিমানবোৰৰ** সৈতে পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তিৰ দৰে কিছুমান শক্তি জড়িত থাকে।
- আইনৰ ক্ষেত্রত এই শক্তি বেছি প্রবল হ'ব পাৰে যাক অমান্য কৰিলে শাস্তি দিয়া হয়। আনহাতে কিছু ক্ষেত্রত এই শাস্তি অতি লঘু অনুমোদন, যেনে— প্রশংসা অথবা চোকা দৃষ্টি হ'ব পাৰে।
- জন্মৰ পৰা মৃত্যুলৈ এজন ব্যক্তিয়ে আচৰণৰ এনে নির্দিষ্ট ৰূপৰ পৰা শিক্ষা গ্রহণ কৰি থাকে। উদাহৰণ— **প্রতিমান**, এনে **প্রতিমানবোৰৰ** শিক্ষাৰ দ্বাৰা এজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন পৰিস্থিতিত উপযুক্ত আচৰণ কৰিবলৈ শিকে।
- লোকাচাৰ হ'ল সেইবোৰ **প্রতিমান** যিবোৰ সামাজিক ভাৱ বিনিময়ৰ দ্বাৰা বিকশিত হয়।
- লোকাচাৰত খোৱা-লোৱা, অভিবাদনৰ ৰূপ, সাজপাৰৰ চানেকি, এটা পৰিয়ালৰ আকাংক্ষিত আচাৰ-ব্যৱহাৰ আদি নিয়মবোৰ অন্তর্ভুক্ত হৈ থাকে।

- লোকাচাৰ মূলতঃ অলিখিত।
- লোকাচাৰবোৰ এক দীর্ঘ সময় ধৰি চলি অহাৰ পাচত এটা সময়ত লাহে লাহে এক আনুষ্ঠানিক স্বীকৃতি লাভ কৰে।
- ৰীতি-নীতিবোৰ এটা প্ৰজন্মৰ পৰা আন এটালৈ হস্তান্তৰিত হৈ গৈ থাকে।
- আইন হ'ল বৈধ প্ৰাধিকৰণৰ দ্বাৰা বিকশিত কিছুমান আনুষ্ঠানিক নিয়ম।
- আৰক্ষী ব্যৱস্থা আৰু ন্যায়িক ব্যৱস্থাৰ দৰে আনুষ্ঠানিক কৌশলৰ দ্বাৰা আইনক সুৰক্ষিত ৰখা হয়।
- প্ৰতিমানে আচৰণৰ বিশেষ নির্দেশনা আগবঢ়ায়; মূল্যবোধে সাধাৰণ নির্দেশনা আগবঢ়ায়। ইয়াক কেন্দ্ৰ কৰি আচৰণৰ বিশেষ ধৰণ, উদাহৰণস্বৰূপে— স্বীকৃত ৰীতি বিকশিত হয়।
- প্ৰস্থিতি হ'ল সমাজত লাভ কৰা এক স্থান।
- প্ৰত্যেক প্ৰস্থিতিৰে আচাৰণৰ নির্দিষ্ট ধৰণ থাকে আৰু ইয়াৰ সৈতে দায়িত্ব তথা অধিকাৰ জড়িত হৈ থাকে।
- এটা প্ৰস্থিতিৰ আন এটা প্ৰস্থিতিৰ সৈতে সম্পর্ক থাকে। প্ৰস্থিতিসমূহে সমাজত ভাৰৰ আদান-প্ৰদান কৰে।
- একে সময়ত অথবা পৃথক সময়ত এজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন প্ৰস্থিতি দখল কৰিব পাৰে।
- সমাজে প্ৰস্থিতি নির্দ্ধাৰণ কৰে। সামাজিক প্ৰস্থিতিসমূহ প্ৰতিমানৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। যিবোৰ প্ৰস্থিতি মানুহৰ জন্মসূত্ৰে লাভ কৰা বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত আধাৰিত সেইবোৰ প্ৰস্থিতিক জন্ম প্ৰদত্ত প্ৰস্থিতি বোলে।
- জন্ম প্ৰদত্ত প্ৰস্থিতিৰ ওপৰত ব্যক্তিৰ নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে।
- এজন ব্যক্তিয়ে নিষ্ঠা আৰু কষ্টৰ বলত আহৰণ কৰা প্ৰস্থিতিসমূহক স্বলব্দ প্ৰস্থিতি বোলে।
- এজন ব্যক্তিয়ে প্ৰদর্শন কৰা সামাজিকভাৱে স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত আৰু আকাংক্ষিত আচাৰ-ব্যৱহাৰক ভূমিকা বোলা হয়।
- বিভিন্ন প্ৰস্থিতি দখল কৰি থকা এজন ব্যক্তিয়ে প্ৰদর্শন কৰা আটাইবোৰ ভূমিকাক একেলগে ভূমিকা সমষ্টি বোলে।
- যেতিয়া এজন ব্যক্তিৰ এটা ভূমিকাই আন ভূমিকা/ভূমিকাবোৰৰ বিৰোধিতা কৰে তেতিয়াই ভূমিকা সংঘাতৰ সৃষ্টি হয়।
- সকলো ভূমিকা আৰু প্ৰস্থিতিৰ সৈতে কিছুমান পুৰস্কাৰ আৰু শাস্তি জড়িত থাকে।

৪.৯ অধিক জানিবলৈ

১) Johnson, Harry M. (2011). Sociology: A systematic introduction. Allied publishers. New York.

২) Marshall, Gordon. (2006). The Oxford Dictionary of Sociology. OUP: New Delhi.

৪.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানুহৰ সাময়িক আন্তঃ ক্রিয়াৰ ফলত উদ্ভৱ হৈ যিবোৰ **প্রতিমান** দৈনন্দিন কার্যলৈ ৰূপান্তৰ হয় তেনে স্বীকৃত ৰীতিবোৰকে লোকাচাৰ বোলে। কালক্রমত এই ৰীতিবোৰে মানুহক অনুশীলনৰ বাবে একধৰণৰ সামাজিক হেঁচা দিয়ে।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গ্রাহাম চামনাৰ হ'ল লোকাচাৰৰ বিষয়ে চর্চা কৰা এগৰাকী সমাজতাত্ত্বিক।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রতিষিদ্ধ কার্য হ'ল এনে এক **প্রতিমান** যিয়ে কিছুমান কাম নকৰিবলৈ দৃঢ়তাৰে বাধা দিয়ে।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অগবার্ন আৰু নিমকফৰ মতে ভূমিকা হ'ল কোনো এক শ্রেণীৰ এক বিশেষ স্থিতিৰ সৈতে জড়িত থকা সামাজিকভাবে আকাংক্ষিত আৰু অনুমোদিত আচৰণ বিন্যা যাৰ সৈতে দায়িত্বৰ লগতে বিশেষ সুবিধাসমূহ জড়িত হৈ থাকে।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কিংছেল ডেভিডৰ মতে সাধাৰণ আনুষ্ঠানিক ব্যৱস্থাত প্রস্থিতি হ'ল এনে এক স্থান যিটোক সমাজে সমর্থন কৰাৰ লগতে স্বীকৃতি দিয়ে।

৪.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ঃ জাতি পূর্ব নির্দ্ধাৰিত প্রস্থিতি অথবা আর্জিত প্রস্থিতি হয়নে?

খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ ভূমিকা বুলিলে আপুনি কি বুজে? ভূমিকা আৰু পুৰস্কাৰৰ মাজত সম্পর্ক কি?

প্রশ্ন ১ঃ **প্রতিমান** আৰু প্রমূল্যৰ মাজৰ পার্থক্য কি?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (১৫০-৩০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ এখন সমাজত **প্রতিমানৰ** আৱশ্যকতা কি? **প্রতিমানৰ** প্রকাৰবোৰ কি কি? বহলাই আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৫ঃ সংস্কৃতি

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ সংস্কৃতিৰ ধাৰণা

৫.৪ সংস্কৃতিৰ প্রকৃতি

- ৫.৪.১ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Characteristics)
- ৫.৪.২ সংস্কৃতিৰ বিৰোধ (Paradoxes of Culture)
- ৫.৪.৩ সংস্কৃতিৰ কার্যাৱলী (Functions of Culture)
- ৫.৪.৪ সংস্কৃতিৰ সার্বজনীনতা (Universals of Culture)

৫.৬ সংস্কৃতিৰ প্রকাৰ

৫.৬ সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্ব

৫.৭ সংস্কৃতি আৰু সভ্যতা

৫.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৯ অধিক জানিবলৈ

৫.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৫.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃতিৰ ধাৰণাব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃতিৰ প্রকৃতি সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন প্রকাৰ চিনাক্তকৰণ কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃতি লগত ব্যক্তিত্বৰ সম্পর্কৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃতি লগত সভ্যতাৰ সম্পর্ক চিনাক্তকৰণ কৰিব পাৰিব

৫.২ পৰিচয়

ইতিমধ্যে আমি সমাজ সম্পর্কে ধাৰণা লাভ কৰিছো। আমাৰ দৈনন্দিন আলোচনাসমূহত সঘনাই প্রয়োগ হোৱা অন্য এটা শব্দ হ'ল 'সংস্কৃতি'। সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ ধাৰণা পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ যুক্ত। দুয়োটা একেটা মুদ্রাৰ দুটা পিঠিৰ দৰে। প্রত্যেকখন সমাজৰে নিজৰ সংস্কৃতি আছে। সমাজৰ নিয়ম, ধাৰণা, আচৰণ আৰু সদস্যসকলে সৃষ্টি তথা ব্যৱহাৰ কৰা বয়-বস্তু এই সকলোবোৰ

সংস্কৃতিৰ ভিতৰুৱা। সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ ধাৰাবাহিকতা অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ সদস্যসকলে সমাজৰ বিধি-নিয়মৰ লগত পৰিচিত হৈ সেই অনুসৰি আচৰণ কৰাতো প্ৰয়োজন। এই শিক্ষণ পদ্ধতিটোকে সামাজিকীকৰণ বোলা হয়। ইয়াৰ উপৰি আৰু এক প্ৰক্ৰিয়া আছে যিটোৰ জৰিয়তে সমাজৰ সদস্য সকলক সামাজিক বিধিসমূহ মানি চলিবলৈ বাধ্য কৰোৱা হয়। ইয়াকে কোৱা হয় *সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ*। এয়া হ'ল সামাজিক জীৱনৰ দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ। এই পাঠটোত আমি সংস্কৃতি, সামাজিকীকৰণ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিম।

৫.৩ সংস্কৃতিৰ ধাৰণা (Concept of Culture)

ইতিমধ্যে আমি জানিব পাৰিছো যে আমি সকলোৱে একোখন সমাজত বাস কৰো। ৰাতিপুৱা শুই উঠাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ৰাতি শোৱালৈকে সমাজত আমি যিবোৰ কাম কৰো সেই আটাইবোৰ সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশ। আমি কি খাওঁ, কি দৰে খাওঁ, কি পিন্ধো, কি কথা পাতো, কি বিশ্বাস কৰো, লিখোঁ, আমি কিদৰে চিন্তা কৰো ইত্যাদি এই সকলোবোৰ সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশৰ কেতবোৰ উদাহৰণ। যদিওবা ব্যক্তি ভেদে ধৰণবোৰ সুকীয়া, তথাপিতো এই পাৰ্থক্যসমূহ সংস্কৃতি অনুক্ৰমে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। এইখিনিতে সংস্কৃতিনো কি সেই প্ৰশ্নটো উদয় হয়।

১৮৭১ চনত ই. বি. টাইলৰে আগবঢ়াই থৈ যোৱা সংস্কৃতিৰ বহল সংজ্ঞাটো আজিকালি বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ হয়। *"সমাজৰ সদস্য হিচাপে মানুহে আহৰণ কৰা জ্ঞান, বিশ্বাস, কলা, নৈতিক শিক্ষা, আইন, ৰীতি-নীতি আৰু অনান্য যোগ্যতা আৰু অভ্যাসৰ এক সমন্বিত সমাহাৰেই হল সংস্কৃতি।"* কুনে সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা দি কৈছে, *"মানুহে কিদৰে জীৱন-যাপন কৰে আৰু শিক্ষণৰ মাধ্যমেৰে ই কেনেদৰে এটা পীৰিৰ পৰা আন এটা পীৰিলৈ সংক্ৰমিত হয় তাৰ সমষ্টিয়েই সংস্কৃতি।"* মালিনৌস্কিৰ মতে *"সংস্কৃতি হ'ল মানুহৰ ক্ৰমবৰ্ধনশীল সৃষ্টি।"*

এতেকে সমাজৰ সদস্য হিচাপে মানুহে যিবোৰ কথা শিকে আৰু কৰে সংস্কৃতিয়ে সেই আটাইবোৰকে সামৰি লয়। আমি সকলোৱেই একোখন সমাজৰ সদস্য। আমি সমূহীয়া ভাবে জীয়াই থাকিবৰ বাবে সকলোৰে বাবে কম বেছি পৰিমাণে গ্ৰহণযোগ্য সামাজিক জীৱনৰ কেতবোৰ নিয়ম প্ৰণালীৰ সৃষ্টি কৰা আৱশ্যক হৈ পৰে আৰু সমাজত আমি এই নিয়ম প্ৰণালীসমূহৰ ভিত্তিতে আচৰণ কৰো। ইয়াৰ উপৰি সমাজত ভৌতিক সামগ্ৰীৰ প্ৰস্তুতকৰণ আৰু ব্যৱহাৰৰ ব্যৱস্থা সমূহ নিৰ্ণয় কৰো। এই সকলোবোৰৰ সমাহাৰেই হ'ল সংস্কৃতি। ইয়াক মানুহে সামাজিকভাৱে বাচি থকাৰ আহিলা হিচাপেও চিহ্নিত কৰিব পাৰি।

সংস্কৃতিৰ সৈতে জড়িত এই ৰীতি-নীতি, আচৰণ আৰু ভৌতিক সামগ্ৰীসমূহ আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ খোৱা, শোৱা, কথা পাতা, খোজ কঢ়া আদি বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয়। কিছুমান অৱশ্যে মাজে মধ্যেই ব্যৱহাৰ হয়, যেনে— গণৰাজ্য দিৱসত ৰাষ্ট্ৰপতিৰ ভাষণ, বিহু উৎসৱ ইত্যাদি। এই আটাইবোৰেই সংস্কৃতিৰ অংগ। এই সকলোবোৰৰ সমাহাৰেই হ'ল সংস্কৃতি। আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে অসমৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বাস কৰা লোকে অসমীয়া ভাষাটো উচ্চাৰণ কৰা ধৰণ সুকীয়া সুকীয়া। এই অনানুষ্ঠানিক কথনভংগীৰ স্থানীয় তাৰতম্য আছে। আকৌ অসমীয়া

ভাষাটোৰ বিশেষ আক্ষৰিক ৰূপ আৰু গঠনশৈলী আছে। এই সকলোবোৰ অনানুষ্ঠানিক আৰু আনুষ্ঠানিক তাৰতম্য সংস্কৃতিৰ দিশ। সংস্কৃতিয়ে কেৱল মার্জিত বা অভিজাত সংস্কৃতিকে নুবুজায়, বৰঞ্চ ই জনপ্রিয় সংস্কৃতিকো বুজায় যাৰ বিষয়ে আমি এই অধ্যায়টোত আলোচনা কৰিম। থোৰতে সংস্কৃতি হ'ল, *"এখন সম্পূর্ণ সমাজৰ জীৱন যাত্রাৰ সামগ্রীক প্রণালী।"*

৫.৪ সংস্কৃতিৰ প্রকৃতি (Nature)

এতিয়া আমি সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্য বিষেয়ে জানিবলৈ চেষ্টা কৰো। সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোঁতে আমি সংস্কৃতিৰ চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্য, বৈষম্যতা, কার্যাৱলী আৰু বিশ্বজনীনতা এই বিষয়কেইটা অনুধাৱন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিম। ইয়ে আমাৰ সংস্কৃতিৰ ধাৰণা আৰু অধিক পৰিস্কাৰ কৰি তুলিব।

৫.৪.১ সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ (Characteristics)

সংস্কৃতিৰ বৈশিষ্ট্য বহুত। ইয়াত আমি সংস্কৃতিৰ কেইটামান মৌলিক বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়েহে আলোচনা কৰিম।

- সংস্কৃতি জৈৱিকভাৱে আহৰণ কৰা নাযায়ঃ সংস্কৃতি অভিজ্ঞতাৰ সহায়ত আহৰণ কৰা হয়। সংস্কৃতি জৈৱিকভাৱে আহৰণ কৰা নাযায়। চুলিৰ স্বাভাৱিক ৰংটো জৈৱিক, আনহাতে চুলি ৰং কৰাটো সাংস্কৃতিক চিন্তাৰ ভিতৰুৱা। নিজৰ সংস্কৃতিৰ বিষয়ে শিক্ষা লাভ কৰা প্রক্রিয়াটোক সংস্কৃতিকৰণ বোলে। এই বৈশিষ্ট্যটোৰ বাবেই ভাৰতত ডাঙৰ-দীঘল হোৱা ব্যক্তি এজনে পিছত বৃটেইনত বসবাস কৰিবলৈ ল'লে তেওঁ ইংৰাজ সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশৰ লগত পৰিচিত হৈ সেই মতে আচৰণ কৰিব পাৰে।
- এখন সমাজত বাস কৰা সকলো লোকেই সংস্কৃতিৰ অংশীদাৰঃ সমাজৰ সদস্যসকলে সংস্কৃতিক গঢ় দিয়ে আৰু ইয়াক মান্যতা প্রদান কৰে। ই কেৱল এজনৰ সংস্কৃতি হ'ব নোৱাৰে। পাৰস্পৰিক সামাজিক আদান-প্রদানৰ অবিৰত প্রক্রিয়াৰ মাজেদি সংস্কৃতি গঢ় লৈ উঠে। সংস্কৃতি মানুহৰ দ্বাৰা সৃষ্ট আৰু সমাজত বাস কৰা মানুহে ইয়াক গ্রহণ কৰে। যিহেতু সমাজৰ সকলো সদস্য সংস্কৃতিৰ অংশীদাৰ, সেয়েহে সকলোৱে পৰস্পৰে পৰস্পৰক বুজি পায় আৰু ভাবৰ আদান-প্রদান কৰে। গতিকে সংস্কৃতি হ'ল মানৱ সৃষ্ট সামাজিক আচৰণ।
- সংস্কৃতি প্রতীকাত্মকঃ মানুহে প্রতীকাত্মকভাৱে চিন্তা কৰিব পাৰে আৰু ঘটনা ভেদে অর্থ নির্ধাৰণ কৰিব পাৰে। আমি আমাৰ চৌপাশৰ পৃথিৱীখন প্রত্যক্ষ কৰি প্রতীকৰ সহায়েৰে দেখা বস্তুবোৰৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰোঁ। ভাৰতীয় সংস্কৃতিত 'নমস্কাৰ' আৰু পাশ্চত্য সংস্কৃতিত 'কৰমর্দন' হ'ল শুভেচ্ছা আৰু সন্মান প্রদর্শনৰ

বিভিন্ন প্রতীক। ইয়াত আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে বিভিন্ন প্রতীকে একেটা অর্থকে বহন কৰে। পাশ্চত্য সংস্কৃতিত বুঢ়া আঙুলিটোৰ প্রদর্শনে শুভেচ্ছা জনোৱা বুজায়। আনহাতে ভাৰতীয় সংস্কৃতিত এনে প্রদর্শন অপমান সূচক। আমি প্রতীকাত্মক ভাষা ব্যৱহাৰ কৰো। সেয়েহে আমি প্রত্যক্ষ কৰিবলৈ পোৱা কেতবোৰ একেধৰণৰ আচৰণ আৰু একেধৰণৰ শব্দৰ অর্থ সংস্কৃতিভেদে বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে। আমি এই প্রতীকবোৰৰ সাধাৰণ অর্থ শিকো আৰু আমাৰ আচৰণ, প্রয়োগ কৰা ভাষা, ইত্যাদিৰ মাধ্যমেৰে এই অর্থবোৰ সংচাৰিত কৰি ভাব বিনিময় কৰো। যিহেতু সংস্কৃতি প্রতীকমূলক, ই প্রেৰণক্ষম আৰু ইয়াক শিকিব পাৰি।

- সংস্কৃতিৰ এটা সংহত ৰূপ আছেঃ সংস্কৃতিৰ উপাদানবোৰ পৰস্পৰ সম্বন্ধ যুক্ত। উদাহৰণস্বৰূপে, সংস্কৃতিৰ অর্থনৈতিক উপাদানসমূহ ৰাজনৈতিক উপাদানৰ লগত জড়িত। ভাৰতত সংস্কৃতিৰ ৰাজনৈতিক উপাদানসমূহ চৰকাৰখনৰ মাজেদি প্রকাশ পায়। চৰকাৰে দেশখনৰ অর্থনীতি নির্ধাৰণ কৰাৰ লগতে দেশৰ অর্থনীতিক প্রভাৱিত কৰে। সেই একে দৰে শিক্ষাও অর্থনীতিৰ লগত জড়িত। সংস্কৃতিৰ ভিতৰুৱা সকলো উপাদান পৰস্পৰ সম্বন্ধযুক্ত হোৱাৰ বাবে সংস্কৃতিয়ে এটা জটিল সমষ্টিৰ ৰূপ গ্রহণ কৰে। ই কম-বেছি পৰিমাণে এটা সংহত গোট। সংহতি বুলিলে বিভিন্ন ভাগ বা দিশসমূহৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ কথা বুজো যিয়ে এই বিভিন্ন ভাগসমূহক এটা বৃহৎ গোট হোৱাত সহায় কৰে। ইয়াৰ বিভিন্ন অংশসমূহৰ মাজত পূর্ণাংগ ৰূপত পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ নাথাকিবও পাৰে। ইয়াৰ ফলতেই সংস্কৃতি বিভিন্ন অংশৰ মাজত সংঘাতৰ সূত্রপাত হয়। তথাপিতো সংস্কৃতি বর্তি থাকিবলৈ হ'লে কিছু পৰিমাণৰ সংহতিৰ প্রয়োজন।

চিন্তা-চর্চা কৰক ৫.১

সংস্কৃতিৰ দিশ বুলি বিবেচনা কৰা পাঁচটা বস্তুৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

৫.৪.২ সংস্কৃতিৰ বিৰোধ (Paradoxes of Culture)

- সংস্কৃতি একেধাৰে জৈৱিক আৰু অতি-জৈৱিকঃ আমি ইতিমধ্যে কৈ আহিছো যে সংস্কৃতি মানৰ সৃষ্ট। এই অর্থতহে ই জৈৱিক। তথাপিতো মানুহৰ বাবে ইয়াক এটা বাহ্যিক দিশ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। আমি জৈৱিক উত্তৰাধিকাৰ সূত্রে সংস্কৃতি লাভ নকৰো। ফৰাচী সমাজতত্ত্ববিদ ইমাইল ডুর্খাইমে এই কথাটোৰ

ওপৰত জোৰ দিছে যে সংস্কৃতি এটা বাহ্যিক উপাদান আৰু ই আমাক প্ৰৱলভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে। যেতিয়া আমি ইয়াৰ বিৰোধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰো তেতিয়া সংস্কৃতিৰ শক্তি স্পষ্ট হৈ পৰে। এই বিবেচনাৰে সংস্কৃতি অতি-জৈৱিক।

- সংস্কৃতি সুস্থিৰ যদিও ই সদা পৰিৱৰ্তনশীলঃ সংস্কৃতিৰ অন্তৰ্গত অংশসমূহৰ মাজত কিছু পৰিমাণে সংহতি ৰক্ষা কৰি চলে যিয়ে সংস্কৃতিক কিছু পৰিমাণে সুস্থিৰতা প্ৰদান কৰে।অৱশ্যে এই সুস্থিৰতাই সংস্কৃতিক স্থবিৰ নকৰে; ইয়াৰ পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে।
- সংস্কৃতি সার্বজনীন, যদিও ইয়াৰ স্থানীয় আৰু অঞ্চলিক অভিব্যক্তি আছে। প্ৰত্যেকখন সমাজৰে একোটা সংস্কৃতি থাকে যদিও, কোনো দুটা সংস্কৃতি সম্পূৰ্ণৰূপে একে নহয়।

৫.৪.৩ সংস্কৃতিৰ কার্যাৱলী (Functions of Culture)

- সংস্কৃতিয়ে মানুহক তেওঁলোকে বাস কৰা সমাজখন আৰু তাৰ চৌপাশৰ বিষয়ে বুজাত সহায় কৰে।
- ই মানুহক কিছুমান উমৈহতীয়া অর্থ প্ৰদান কৰে আৰু সিবিলাকে পৰস্পৰে পৰস্পৰক বুজা আৰু ভাব বিনিময় কৰাত সহায় কৰে।
- ই জৈৱিক আৰু সামাজিক অভাৱবোৰ পূৰণ কৰে।
- ই মানুহক পৰিবেশৰ লগত খাপ খুৱাই চলিবলৈ সহায় কৰে।
- ই সমাজৰ সদস্যসকলৰ ব্যক্তিত্বক গঢ় দিয়ে।
- সংস্কৃতিয়ে সমাজক এটা পৰিচয় প্ৰদান কৰে।

প্ৰত্যেকটো সংস্কৃতিয়ে এই ওপৰোক্ত কার্যসমূহ সমাধা কৰে।প্ৰশান্ত মহাসাগৰৰ মেলানেচিয়া দ্বীপৰ বাসিন্দাসকল আৰু আন্দামান আৰু নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জৰ আদিবাসী-সকলৰ সৰল সংস্কৃতিৰ পৰা আদি কৰি ইউৰোপীয় সংস্কৃতিৰ জটিল সমাজলৈকে সকলোবোৰ সমাজে ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা কার্যবোৰ সমাধা কৰে। সেই হেতুকে কোনো এক সংস্কৃতিক অন্য এক সংস্কৃতিৰ তুলনাত উৎকৃষ্ট বা নিকৃষ্ট বুলি বিবেচনা কৰিব নোৱাৰি। ক'বলৈ গ'লে সংস্কৃতিৰ জটিলতাৰ মাত্ৰা আৰু প্ৰকৃতি আৰু অন্যান্য আনুষঙ্গিক দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন সংস্কৃতিৰ মাজত থকা প্ৰভেদ নির্ণয় কৰা হয়। সংস্কৃতিৰ ধাৰণা লাভে এগৰাকী ব্যক্তিক সকলোবিলাক সংস্কৃতিৰ মর্ম উপলব্ধি কৰাত সহায় কৰে আৰু কি প্ৰসংগত সংস্কৃতিৰ উদ্ভৱ হৈছে তাক বুজাত সহায় কৰে। ইয়াক সাংস্কৃতিক আপেক্ষিকতাবাদ (Cultural relativism) বুলি কোৱা হয়। অন্য কথাত ক'বলৈ গ'লে ইয়ে আমাক আমাৰ নিজৰ সংস্কৃতিৰ প্ৰমূল্য, বিশ্বাস, আচৰণ আৰু চিন্তাৰ দ্বাৰা অন্যৰ সংস্কৃতিক মূল্যায়ণ কৰাত সহায় কৰে। ইয়ে আমাক বেলেগ বেলেগ সংস্কৃতিয়েনো মানবীয় সমস্যাসমূহৰ লগত কেনেকৈ মোকাবিলা কৰে সেই

বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰাত সহায় কৰে। সংস্কৃতিৰ জ্ঞানে আমাক স্বজাতিকেন্দ্রিক (Ethnocentrism) মনোভাৱটো জয় কৰাত সহায় কৰে। স্বজাতিকেন্দ্রিক ধাৰণাই সেই মনোভাৱৰ ইংগিত দিয়ে য'ত ব্যক্তিয়ে নিজৰ সংস্কৃতিক সর্বোত্তম আৰু অন্যৰ সংস্কৃতিক নিকৃষ্ট জ্ঞান কৰে।

৫.৪.৪ সংস্কৃতিৰ সার্বজনীনতা (Universals of Culture)

মানুহৰ অভিজ্ঞতাত সংস্কৃতি সার্বজনীন, অর্থাৎ প্রত্যেকখন মানৱ সমাজৰে সংস্কৃতি থাকে। সকলোবোৰ সংস্কৃতিতে কিছুমান নির্দিষ্ট সার্বজনীন সংঘটন থাকে যাক সংস্কৃতিৰ সার্বজনীনতা (Universals of culture বা cultural universals) বোলা হয়। ১৯২৩ চনত ক্লার্ক ৱিজলাৰে সকলোবোৰ মানৱ সমাজত সার্বজনীনভাৱে দেখিবলৈ পোৱা সংস্কৃতিৰ নটা দিশৰ কথা উল্লেখ কৰে। সেইকেইটা হ'ল ঃ

- ভাষা আৰু লেখন প্রণালীকে ধৰি মানুহৰ মাত কথা
- বস্তুগত (ভৌতিক) লক্ষণ
- পৌৰাণিক আখ্যান আৰু বৈজ্ঞানিক জ্ঞান
- কলা
- ধর্মীয় বিশ্বাস আৰু আচৰণ ৰোগীৰ চিকিৎসা আৰু মৃতকৰ সৎকাৰ পদ্ধতি
- পৰিয়াল আৰু সমাজ নিয়ন্ত্রণ
- সম্পত্তি, ব্যৱসায় আৰু বিনিময় ব্যৱস্থা
- চৰকাৰ আৰু ৰাজনৈতিক পদ্ধতি
- যুদ্ধ

৫.৫ সংস্কৃতিৰ প্রকাৰ

অচগুডৰ মতে সংস্কৃতিৰ তিনিটা প্রাথমিক উপাদান থাকে ঃ আদর্শগত বা মানসিক, সামাজিক আৰু ভৌতিক (বস্তুবাদী)। আদর্শগত আৰু সামাজিক উপাদানক একেলগে অনা-ভৌতিক অথবা অ-বস্তুবাদী সংস্কৃতি বোলা হয়।

- অনা-ভৌতিক অথবা অবস্তুবাদী সংস্কৃতি **(Non- Material Culture)**
  - মানসিক সংস্কৃতি **(Mental Culture):** একোটা সংস্কৃতিৰ সামূহিক আদর্শ, বিশ্বাস, প্রমূল্য, মান আৰু লক্ষ্য ইয়াৰ অন্তর্ভুক্ত। অন্য কথাত ক'বলৈ গ'লে এই উপাদানে সমাজত পালন কৰিবলগীয়া আচৰণ বিধিসমূহ সামৰি লয়। আমাৰ সংস্কৃতিত জ্যেষ্ঠসকলক সন্মান কৰা আৰু পৰিয়ালৰ প্রতি আনুগত্য প্রকাশ কৰাতো আমাৰ মূল্যবোধৰ ভিতৰুৱা; বিবাহ আৰু সন্তানৰ প্রতিপালনৰ লগত জড়িত আইনসমূহ আমাৰ কেতবোৰ বিধি-ব্যৱস্থাৰ ভিতৰুৱা। এইবোৰ আমাৰ মানসিক সংস্কৃতিৰ অংগ।

- সামাজিক সংস্কৃতি **(Social Culture):** এই সামূহিক আদর্শ, প্রমূল্য, বিশ্বাস, বিধি ইত্যাদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমাজৰ সদস্যসকলে আচৰণ কৰে। সংস্কৃতিৰ আচৰণৰ দিশটোৱেই হ'ল সামাজিক সংস্কৃতি। ই স্বাভাৱিকতে মানসিক দিশটোৰ লগত জড়িত। মানুহে যথাযথ ভাৱেবিধিসমূহ পালন কৰি সেইমতে সমাজত আচৰণ কৰে। সমাজৰ প্রমূল্য আৰু বিধিসমূহে সৃষ্টিশীলতা আৰু বিবিধতাৰ প্রসাৰৰ পথ প্রশস্ত কৰি তোলে। সেয়েহে প্রমূল্য আৰু বিধিৰ বহল জালখনত আচৰণৰ বিবিধৰ নমুনা দৃষ্টিগোচৰ হয়। আকৌ এই বিধিসমূহক যেনেদৰে পালন কৰিব লাগে তেনেদৰে পালন কৰা নহয়। মাজেসময়ে বিধিসমূহ পালন কৰাত *বিচ্যুতি* ঘটে। অন্য বহুতো সংস্কৃতিৰ দৰে হিন্দু সংস্কৃতিত এজন পুৰুষে কেইবা গৰাকী পত্নী বিবাহ কৰাটো নিষিদ্ধ। হিন্দু বিবাহ আইনে ইয়াক নিষিদ্ধ কৰিছে। অথচ মাজে সময়ে আমি এজন পুৰুষে কেইবাগৰাকী পত্নী বিয়া কৰা দেখা পাওঁ আৰু সমাজৰ একাংশই তেনে আচৰণ মানি লয়। ইছলাম ধর্মীসকলৰ মাজত মদ্যপান ধর্মীয়ভাৱে নিষিদ্ধ। অথচ, এই বাধা নিষেধ সকলো সময়তে মানি চলা নহয়। বিধি উলংঘা কৰাটোকে বিচ্যুতি বোলে। আকৌ সময় আগবঢ়াৰ লগে লগে বিচ্যুতি আৰু নতুন নমুনাবোৰক সমাজে স্বীকৃতি প্রদান কৰাত সেইবোৰ সমাজৰ বিধি আৰু প্রমূল্য ৰূপে পৰিগ্রহ কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, বহু শতিকা জুৰি *সবর্ণ* বিবাহ ভাৰতীয় সমাজৰ পৰম্পৰা আছিল। ঊনবিংশ শতিকাত ভাৰতবর্ষত হোৱা সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলনৰ পৰিপ্রেক্ষিতত অসবর্ণ বিবাহ প্রথা আৰম্ভ হয়। এতিয়া ভাৰতবর্ষৰ সংবিধানে এনেধৰণৰ বিবাহ সুচল কৰাৰ লগতে বিশেষ বিবাহ আইন ১৯৫৬ (Special Marriage Act 1956)ৰ নিচিনা আইন প্রণয়ন কৰি এনে বিবাহক আইনগত সুৰক্ষা প্রদান কৰিছে। এতেকে সংস্কৃতিৰ আচৰণগত বা সামাজিক পৰিধি মানসিক পৰিধিৰ লগত জড়িত। মানসিক পৰিধি সামাজিক আচৰণৰ পথ প্রদর্শক হোৱাৰ লগতে ইয়াক প্রভাৱিত কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা প্রভাৱিতও হয়।

- ভৌতিক বা বস্তুবাদী সংস্কৃতি **(Material Culture)**

ভৌতিক সংস্কৃতিয়ে সমাজত বাস কৰা মানুহে ব্যৱহাৰ কৰা তথা তৈয়াৰ কৰা আৰু ব্যৱহাৰ কৰা (*কাৰিকৰী* বস্তু) সকলোবোৰ সামৰি লয়। ইয়াৰ ভিতৰত আমি খোৱা খাদ্য, যেনে— কেঁচা আপেল আৰু আপেলৰ পৰা তৈয়াৰ কৰা জাম ইত্যাদি আমাৰ কাপোৰ, ঘৰ, যান-বাহন আদিও পৰে। ভৌতিক বস্তুবোৰ প্রকৃতিৰ পৰা আহৰণ কৰি পোনপটীয়াকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয় অথবা ইয়াক প্রকৃতিৰ পৰা আহৰণ কৰি পৰিশোধন কৰি মানুহৰ বাবে ব্যৱহাৰোপযোগী কৰা হয়। ভৌতিক সংস্কৃতিৰ মাধ্যমেৰে সমাজৰ লগত পৰিৱেশৰ প্রত্যক্ষ যোগাযোগ ঘটে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক অভাৱসমূহ পূৰণ হয়। ভৌতিক সংস্কৃতিৰ বিবিধ আহিলা নির্মাণ আৰু ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত কেতবোৰ নির্দিষ্ট নীতি আৰু বিধি অনুসৰণ কৰা হয় আৰু এইপ্রক্রিয়াত ব্যক্তিসমূহৰ মাজত পাৰস্পৰিক

ভাব বিনিময় ঘটে। উদাহৰণস্বৰূপে, এখন কুঠাৰ তৈয়াৰ কৰিবলৈ হ'লে এজন মানুহে এটা স্বীকৃত চানেকি অনুসৰণ কৰে আৰু ইয়াক মনত ৰাখে। কুঠাৰখন তৈয়াৰ কৰাৰ বেলিকা তেওঁ কুঠাৰখনৰ ধাৰ থকা ফালটো তৈয়াৰ কৰিবলৈ বজাৰৰ কোনোবা এজনৰ পৰা লো ডোখৰ কিনিব আৰু কুঠাৰখনৰ নালডালৰ বাবে কাৰোবাৰ পৰা কাঠ কিনিব। এইদৰে বিধি অনুসৰণ কৰি কুঠাৰখন তৈয়াৰ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াত মানুহজনে আচৰণমূলক ভাবে অন্য বহুতো মানুহৰ লগত ভাব বিনিময় কৰে। ইয়াত আমি এইটো দেখা পাও যে মানসিক আৰু সামাজিক সংস্কৃতিয়ে ভৌতিক সংস্কৃতিৰ লগত ভাবৰ আদান প্ৰদান কৰে।

জানি থোৱা ভাল

আধুনিক যাতায়তৰ মাধ্যম আৰু মোবাইল ফোন ভৌতিক সংস্কৃতিৰ উদাহৰণ। এইবোৰৰ ব্যৱহাৰে মানুহৰ সামাজিক সম্পৰ্কৰ প্ৰকৃতি সলনি কৰিলে। মানুহে এতিয়া পূৰ্বৰ তুলনাত অধিক সহজভাৱে ভাবৰ আদান প্ৰদান কৰিব পাৰে। গাঁৱৰ মানুহে চহৰ আৰু নগৰবোৰলৈ দৈনিক অহা-যোৱা কৰি কাম-কাজ কৰিব পাৰে। এইটোৱে গাঁৱৰ সামাজিক জীৱনলৈ অনেক পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনিছে। ম'বাইল ফোন আৰু ইণ্টাৰনেটৰ ব্যৱহাৰে মানুহক যিকোনো সময়তে আৰু যি কোনো ঠাইৰ পৰা যোগাযোগ ৰক্ষা কৰিবলৈ সুবিধা দিছে। এইদৰে তেওঁলোকে বিভিন্ন কাম-কাজৰ আঁচনি প্ৰস্তুত কৰি হাতলৈ অহা নানানটা সুযোগৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। যোগাযোগৰ এই আধুনিক মাধ্যমসমূহৰ বাবে কামৰ বিবিধতা বঢ়াৰ লগে লগে কামবোৰ খৰতকীয়াকৈ সমাধা হৈছে। ফলস্বৰূপে আচৰণ আৰু বিধিৰ নতুন নমুনাই বিকাশ লাভ কৰিছে।

ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা সংস্কৃতিৰ শ্ৰেণীবিভাজনে সংস্কৃতিৰ তিনিওটা দিশৰ ভিতৰত থকা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ কথা ব্যক্ত কৰে। এইদৰে আমি দোহাৰিব পাৰো যে সংস্কৃতি হ'ল এটা জটিল সমষ্টি (complex whole) আকৌ, শ্ৰেণী বিভাজনৰ এই আৰ্হি প্ৰয়োগ কৰি সংস্কৃতিৰ যিকোনো অংগ সি অৰ্থনীতি, ৰাজনীতি, শিক্ষা, ধৰ্ম, পৰিয়াল ইত্যাদি যিয়েই নহওক কিয়, তাৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়াব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে ভাৰতবৰ্ষত ৰাজনীতিৰ আদৰ্শগত দিশসমূহ ভাৰতৰ সংবিধানখনৰ প্ৰমূল্য আৰু নীতিসমূহৰ মাজেদি প্ৰস্ফুটিত হয়। যেনে— ভাৰতবৰ্ষ এখন 'সাৰ্বভৌম, সমাজবাদী ধৰ্মনিৰপেক্ষ গণতান্ত্ৰিক গণ ৰাজ্য' —এইটোৱেই আমাৰ সংবিধানখনৰ প্ৰমূল্য আৰু লক্ষ্য। এই সমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই আমি ভাৰতৰ নাগৰিক সকলে আচৰণ কৰা উচিত। আমাৰ ৰাজনৈতিক আচৰণৰ এটা উদাহৰণ হ'ল যে আমি আমাৰ চৰকাৰ গঠন কৰিবলৈ বিধানমণ্ডললৈ আমাৰ প্ৰতিনিধি-সকলক ভোট দি নিৰ্বাচিত কৰো। ভৌতিক সংস্কৃতিয়ে ভোট দিয়া যন্ত্ৰ, বেলট কাকত ইত্যাদিক সামৰে।

ওপৰত আগবঢ়াই অহা ব্যাখ্যাই সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ প্ৰতি আঙুলিয়াই দিয়ে। যি স্থূলত সমাজ হ'ল ব্যক্তি আৰু সমষ্টিৰ গোট যিয়ে পৰস্পৰৰ ভিতৰত

ভাবৰ আদান প্ৰদান কৰে, সেই স্থলত সংস্কৃতি হ'ল এটা জটিল সমষ্টি (complex whole) যিয়ে সমগ্ৰ গোটটো আৰু সমাজখনৰ সামগ্ৰিক জীৱন যাত্ৰাৰ কথা সামৰি লয়। এখন সমাজ লুপ্ত হোৱাৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ হ'লে ইয়াক সংস্কৃতিৰ প্ৰয়োজন অৰ্থাৎ এটা উমৈহতীয়া জীৱনযাত্ৰাৰ প্ৰণালী। সংস্কৃতি বৰ্তি থাকিবলৈ হ'লে ইয়াক এখন সমাজৰ প্ৰয়োজন। সমাজ অবিহনে সংস্কৃতি হ'ব নোৱাৰে। গতিকে সমাজ আৰু সংস্কৃতি একেটা মুদ্ৰাৰ দুটা পিঠি।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক ৫.২

আপুনি যিটো সংস্কৃতিৰ লগত জড়িত আপোনাৰ পৰিয়ালটো সেই বিশাল সংস্কৃতিৰেই এটা অংশ। আপোনাৰ পৰিয়ালটোকে উদাহৰণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰি ইয়াৰ মানসিক, সামাজিক আৰু ভৌতিক দিশসমূহ বিচাৰি উলিয়াওক।

.....

.....

সংস্কৃতিৰ অন্য কিছুমান শ্ৰেণীবিভাজনো আছে যিবিলাকে সংস্কৃতিৰ অন্যান্য দিশৰ ওপৰত দৃষ্টিপাত কৰে। আমি এইবোৰৰে কেইটামান দিশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম—

- *উপসংস্কৃতি (Sub-Culture)* ঃএখন সমাজ বিবিধ সামাজিক গোটৰ দ্বাৰা গঠিত যিবিলাকৰ নিৰ্দিষ্ট আৰ্হিৰ সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক জীৱন আছে। এনেধৰণৰ গোটবোৰেই বিশাল সংস্কৃতিৰ ভিতৰত উপসংস্কৃতিৰ সৃষ্টি কৰে। ভাৰতীয় সমাজখনৰ এক বিশাল আৰু যৌগিক সংস্কৃতি আছে যাক আমি ভাৰতীয় সংস্কৃতি হিচাপে জানো। ইয়াৰ ভিতৰত অনেক ধৰ্মীয় গোট, উপসম্প্ৰদায়, সম্প্ৰদায়, শ্ৰেণী, বিবিধ ভাষিক, নৃগোষ্ঠীয় গোট, ইত্যাদি আছে। বিশাল ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰেক্ষাপটত প্ৰত্যেকটো গোটেই একোটা উপসংস্কৃতিক গঢ় দিয়ে। এক বিশাল সংস্কৃতিৰ অন্তৰ্গত ইমানবিলাক উপ সংস্কৃতিৰ অৱস্থিতিয়ে সেইবিলাকৰ ভিতৰত পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ থকাটো সূচায়। সামূহিকভাৱে এই গোটসমূহৰ এনে কিছুমান উমৈহতীয়া বিশাল সাংস্কৃতিক নমুনা আছে যিয়ে এই উপসংস্কৃতিসমূহক কম-বেছি পৰিমাণে ঐক্যবদ্ধ কৰি ৰাখে। এটা উমৈহতীয়া সাংস্কৃতিক নমুনাৰ উদাহৰণ হ'ল ভাৰতৰ সংবিধানখন।

  সৰল সমাজ অৰ্থাৎ সৰল প্ৰযুক্তি আৰু সামাজিক ব্যৱস্থাযুক্ত সমাজৰ সাধাৰণতে সকলোৱে উমৈহতীয়াভাৱে অনুসৰণ কৰিব পৰা এটা সৰল সংহত সংস্কৃতি থাকে। জটিল সমাজৰ ভিতৰত বহুত উপসংস্কৃতি থাকে যিয়ে সমাজখনক জটিল কৰে। ভাৰতীয় সমাজখন এখন জটিল সমাজ।

- *উচ্চ সংস্কৃতি বা অভিজাত সংস্কৃতি (High Culture or Elitist Culture)* ঃ সংস্কৃতিৰ এনে কিছুমান উপাদান আছে যি বিলাকক মৰ্যাদা প্ৰদান কৰা হয় আৰু সেইবিলাক সমাজৰ কিছুমান বিশেষ শ্ৰেণীৰ বাবে সংৰক্ষিত যেনে, শাসক শ্ৰেণীৰ বাবে, শিল্পী আৰু সাহিত্যিকৰ

বাবে ইত্যাদি। যদিওবা এই উপাদানসমূহ মর্যাদাসম্পন্ন, সিবিলাক সমাজৰ সকলো শ্রেণীৰ বাবে সুলভ নহয়। যিহেতু সাহিত্য কেৱল শিক্ষিত শ্রেণীটোৰ বাবে সুলভ আৰু শাসক শ্রেণীটো এটা মুষ্ঠিমেয় গোট হোৱাৰ পৰিপ্রেক্ষিতত এই গোটটোৰ ভিতৰত প্রবেশ কৰাতো বহুতৰে বাবে অসুবিধাজনক।

- *জনপ্রিয় সংস্কৃতি বা পপ্ সংস্কৃতি (Popular or Pop Culture) ঃ* জনপ্রিয় সংস্কৃতি বা পপ্ সংস্কৃতিয়ে এনেবোৰ জনপ্রিয় উপাদানৰ কথা সূচায় যিবিলাক সংস্কৃতিত প্রতিনিধিত্বমূলক সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞাই হ'ল উমৈহতীয়া সামূহিক জীৱনযাত্রাৰ পথ। এইটোৱে ইয়াকে বুজায় যে সংস্কৃতিৰ সকলোবোৰ দিশ জনপ্রিয়। কিন্তু যেতিয়া আমি জটিল সমাজসমূহক বিশ্লেষণ কৰো তেতিয়া আমি দেখিবলৈ পাওঁ যে তাত উচ্চ সংস্কৃতি বা অভিজাত সংস্কৃতিৰ অৱস্থিতি আছে। বেছি ভাগ মানুহে এই ভিন্ন নমুনা বিশিষ্ট সাংস্কৃতিক জীৱনৰ লগত জড়িত হৈ পৰা বাবে সাংস্কৃতিক উপাদানসমূহ বিস্তৃত পৰিসৰৰ হয়। ইয়াত অন্তর্ভুক্ত হয় মূলসূতি (সংখ্যাগৰিষ্ঠ সাধাৰণ জনতা)ৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ লগত জড়িত ভাবাত্মক আদান-প্রদান, অভাৱ, ইত্যাদি। ৰন্ধা-বঢ়া, কানি-কাপোৰ, লোককৃষ্টি, গণ মাধ্যম, ইত্যাদি বিলাক হ'ল জনপ্রিয় সংস্কৃতিৰ উপাদান। এইবোৰ স্থানীয় ভাষা বা সাধাৰণ সৰলীকৃত উমৈহতীয়া ভাষা (Lingua Franca)ৰ যোগেদি সহজ লভ্য হয় আৰু সেই বাবে এইবোৰৰ আবেদনো সুদূৰ প্রসাৰী হয়।
- *জন-সংস্কৃতি (Mass Culture) ঃ* পপ্ সংস্কৃতিৰ লগত জন-সংস্কৃতিৰ মিল থকা দেখা যায়। ইয়াক বাণিজ্যিক সংস্কৃতি হিচাপে গণ্য কৰা হয় যাক জন সাধাৰণৰ উপভোগৰ বাবে পৰিৱেশন কৰা হয়। যেতিয়া জনপ্রিয় সংস্কৃতিক জনমাধ্যমে গঢ় দিয়ে, বিতৰণ কৰে তথা বিপণন কৰে (marketed), তেতিয়া তাক জন-সংস্কৃতি বোলা হয়। আধুনিক যোগাযোগ ব্যৱস্থা আৰু বৈদ্যুতিক মাধ্যমৰ দ্বাৰাহে জন সংস্কৃতি বাস্তবায়িত হয়। গণমাধ্যমেমে অভিজাত সংস্কৃতি আৰু জনপ্রিয় সংস্কৃতিৰ প্রচলিত উপাদান কিছুমান সংগ্রহ কৰি জনসাধাৰণৰ মাজলৈ সেইবিলাক আগবঢ়াই দিয়ে। এইটো কোৱা হয় যে গণমাধ্যমৰ অন্তর্গত বিনোদন উদ্যোগত (Entertainment industry) ফেশ্বন (fashion), বিজ্ঞাপন, দূৰদর্শনত প্রচাৰিত হোৱা অত্যাধিক আবেগময় কাহিনীৰ ধাৰাবাহিকসমূহ, খেলা-ধূলা, ইত্যাদিয়ে সর্বসাধাৰণ লোকক বাৰুকৈ প্রভাৱিত কৰে।সর্বসাধাৰণে সেইবিলাক ব্যাপক মাত্রাত উপভোগ কৰে। এইদৰে, এইবিলাকেই এনে এটা সংস্কৃতিক গঢ় দিয়ে যাক কোৱা হয় জন-সংস্কৃতি।

৫.৬ সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্ব (Culture and Personality)

সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্বৰ সম্পর্কক পাৰস্পৰিক আৰু পৰস্পৰ নির্ভৰশীল সম্পর্ক হিচাপে গণ্য কৰা হয়। মানুহৰ ব্যক্তিত্ব, তেওঁৰ চিন্তা, অনুভূতি আৰু আচৰণৰ বিশিষ্ট নমুনাৰ দ্বাৰা গঠিত, আৰু ইয়েই তেওঁক অনন্য কৰি তোলে। ইয়াৰ উপৰি, গোটেই জীৱন জুৰি ব্যক্তিত্ব

সংগতিপূর্ণ হৈ থাকে।

প্রত্যেকখন সমাজৰে একোটা সংস্কৃতি থাকে। সামাজিকীকৰণৰ মাধ্যমেৰে সমাজৰ সংস্কৃতিক তাৰ সদস্যসকলে নিজৰ কৰি লয়। ব্যক্তিয়ে শিশু অৱস্থাৰ পৰাই সমাজৰ প্ৰমূল্য, বিশ্বাস, বিধি, সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক আচাৰ-আচৰণসমূহৰ শিক্ষা লাভ কৰে। এই প্ৰক্ৰিয়াৰে সংস্কৃতিয়ে সমাজৰ সদস্যসকলৰ ব্যক্তিত্বক গঢ় দিয়ে। কার্ডিনাৰ আৰু লিনটনে কৈছে যে *"সংস্কৃতিয়ে সমাজৰ বেছি ভাগ সদস্যৰ মাজত সাধাৰণতে পৰিলক্ষিত হোৱা 'ব্যক্তিত্বৰ প্ৰাথমিক প্ৰকাৰভেদ'ৰ গাঁথনি তৈয়াৰ কৰে।"*

সংস্কৃতি মানৱ সৃষ্ট আৰু ই পৰিৱৰ্তনশীল। সমাজৰ সদস্যই সংস্কৃতিলৈ পৰিৱৰ্তন আনে। সংস্কৃতিয়ে অহৰহ সৃষ্টিশীলতাৰ বাবে বাট সুপ্ৰশস্ত কৰি থয়। সদস্যসকলৰ ব্যক্তিত্বত এনে বৈশিষ্ট্য আৰু সৃজন ক্ষমতাই পৰিস্ফুৰণৰ বাট বিচাৰি পায়। আকৌ সংস্কৃতিত দেখা পোৱা কিছুমান সংঘাত আৰু উদ্বিগ্নতা (Tension) ইয়াৰ সদস্যসকলৰ ব্যক্তিত্বৰ মাজেদি প্ৰতিফলিত হয়। এই বৈশিষ্ট্যবোৰেও মানুহৰ মাধ্যমেদি সংস্কৃতিলৈ পৰিৱৰ্তন কঢ়িয়াই আনে। এইবোৰৰ যোগেদি মানুহে তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিলৈ পৰিৱৰ্তন আনে। আকৌ সংস্কৃতিৰ ধাৰাবাহিকতাও সংস্কৃতিয়ে গঢ় দিয়া ব্যক্তিত্বসমূহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। মানুহে তেওঁলোকে অৰ্জন কৰা সংস্কৃতি অব্যাহত ৰাখে।

৫.৭ সংস্কৃতি আৰু সভ্যতা (Culture and Civilization)

মানৱ সভ্যতাৰ উদ্‌গমন হোৱাৰ পিছৰ পৰা মানৱ সমাজ তিনিটা প্ৰধান স্তৰৰ মাজেৰে পাৰ হৈ আহিছে। সেই স্তৰসমূহ হ'ল — আদিম, বৰ্বৰ আৰু সভ্যতা।

সভ্যতা সমাজৰ এটা বিকশিত স্তৰ যাৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ বৰ্দ্ধিত চহৰ, লিখনৰ আগমন আৰু বহুতো। এই সভ্যতাই এক বিশেষ ধৰণৰ সংস্কৃতিৰ ৰূপ আগবঢ়ায়। তথাপিও সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ মাজত কিছু বৈসাদৃশ্য আছে। সংস্কৃতি হ'ল মানুহৰ নীতি সম্বন্ধীয় (নৈতিক), আধ্যাত্মিক আৰু বৌদ্ধিক জ্ঞান প্ৰাপ্তিৰ স্থল। অন্যহাতেদি সভ্যতাই মানুহৰ দ্বাৰা আৰম্ভণি আৰু বিকাশ হোৱা গোটেই পৰিকল্পনা আৰু জটিল কৌশলক বুজাই।

সভ্যতা হ'ল বৰ্হিভূত প্ৰক্ৰিয়া। ই মানুহৰ বৰ্হিভুত অভাৰ আৰু আৱশ্যকতাৰ যোগান ধৰে। আৰু লগতে ইয়াত প্ৰযুক্তি বিদ্যা, বাস্তৱ সমাজ আৰু সামাজিক অনুষ্ঠান নিহিত থাকে। অৰ্থাৎ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ আহিলাৰ এক সমষ্টি হ'ল সভ্যতা।

সংস্কৃতি হ'ল আভ্যন্তৰীণ। ই ব্যক্ত কৰে জীয়াই থকাৰ স্বৰূপ আৰু চিন্তাশীলতা। মেকাইভাৰ আৰু পেজৰ মতে, 'সভ্যতা হ'ল, আমাৰ যি আছে আৰু সংস্কৃতি হ'ল আমি যি'।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং১ঃ খালী ঠাই পূৰ কৰক।

ক) নিজৰ সংস্কৃতিৰ বিষয়ে শিক্ষা লাভ কৰা প্রক্রিয়াটোক ..... বোলে।

খ) ..... ধাৰণাই সেই মনোভাৰৰ ইংগিত দিয়ে য'ত ব্যক্তিয়ে নিজৰ সংস্কৃতিক সর্বোত্তম আৰু অন্যৰ সংস্কৃতিক নিকৃষ্ট জ্ঞান কৰে

প্রশ্ন নং২ঃ জন-সংস্কৃতি কি ?

.....

.....

.....

.....

৫.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই আধ্যায়টিত কৰা আলোচনাৰ পৰা আমি এইটো জানিলো যে—

- সমাজ আৰু সংস্কৃতি একেটা মুদ্রাৰ দুটা পিঠি।
- সমাজ আৰু সংস্কৃতি একেটা মুদ্রাৰ দুটা পিঠি।
- সমাজ হ'ল গোটসমূহ আৰু ব্যক্তিৰ সামাজিক সম্পর্ক। সংস্কৃতি হ'ল সামাজিক গোট আৰু সমাজত বাস কৰা মানুহৰ সামগ্রিক জীৱন চিন্তা।
- সংস্কৃতিৰ প্রধান দুটা ভাগ হৈছে - বস্তুবাদী সংস্কৃতি আৰু অ-বস্তুবাদী সংস্কৃতি।
- সংস্কৃতিয়ে ব্যক্তিগত আৰু সমষ্টিগত চৰিত্র গঢ় দিয়ে। তথাপিতো ই ব্যক্তিৰ স্বকীয়তা আৰু সৃষ্টিশীলতা প্রদর্শনৰ সুবিধা প্রদান কৰে।

৫.৯ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

১) Johnson, H. M (1960) *Sociology– A Systematic Introduction*. New Delhi : Allied Publications.

২) Rawat, H. K. (2009) *Sociology : Basic Concepts*. Jaipur : Rawat Publications.

৩) Sharma, R. K. *Social Change and Social Control. New Delhi :* Atlartic Publishers and Distributors.

৪) Ogburn, W. E. and M. F. Nimkoff. *Sociology.* Baston *:* Houghton Mifflin Company.

৫.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ক) সংস্কৃতিকৰণ খ) স্বজাতিকেন্দ্রিক

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ যতিয়া জনপ্রিয় সংস্কৃতিক জনমাধ্যমে গঢ় দিয়ে, বিতৰণ কৰে তথা বিপণন কৰে (marketed), তেতিয়া তাক জন-সংস্কৃতি বোলা হয়। আধুনিক যোগাযোগ ব্যৱস্থা আৰু বৈদ্যুতিক মাধ্যমৰ দ্বাৰাহে জন সংস্কৃতি বাস্তবায়িত হয়।

৫.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চুটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰক। ইয়াৰ স্বৰূপ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন প্রকাৰসমূহ কি কি ?

(খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ 'সংস্কৃতি এক জটিল সমষ্টি' —আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ 'সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্বৰ মাজৰ সম্পর্ক পৰস্পৰ আদান-প্রদানমূলক আৰু পৰস্পৰ নির্ভৰশীল।' ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

পাঠ ৬ ঃ সামাজিক সমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ সামাজিক সমূহৰ ধাৰণা

- ৬.৩.১ সামাজিক সমূহৰ বৈশিষ্ট্য
- ৬.৩.২ সমষ্টি (Aggregate) আৰু শ্রেণী (Category) ৰ সৈতে সামাজিক সমূহৰ পার্থক্য

৬.৪ সামাজিক সমূহৰ প্রকাৰ

- ৬.৪.১ প্রাথমিক সামাজিক সমূহ
- ৬.৪.২ গৌণ সামাজিক সমূহ
- ৬.৪.৩ প্রাথমিক আৰু গৌণ সামাজিক সমূহৰ পার্থক্য
- ৬.৪.৪ আন্তঃসমূহ (Ingroup) আৰু বর্হিসমূহ (Outgroup)
- ৬.৪.৫ প্রসঙ্গ (Reference) সমূহ
- ৬.৪.৬ সুসংবদ্ধ (Organized) আৰু অসংবদ্ধ (Unorganized) সমূহ
- ৬.৪.৭ স্বেচ্ছামূলক (Voluntary) আৰু অ-স্বেচ্ছামূলক (Involuntary) সমূহ
- ৬.৪.৮ সাদৃশ্য সমূহ (Quasi Group)

৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

৬.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.৮ আর্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সামাজিক সমূহ কিদৰে গঠিত হয় আৰু সমাজত ইয়াৰ গুৰুত্ব ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- বিভিন্ন সামাজিক সমূহৰ গাঁথনি সম্পকে ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব,
- বিভিন্ন সামাজিক সমূহৰ গঠনৰ উদ্দেশ্য আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়টিত আমি সংস্কৃতিৰ অর্থ, বৈশিষ্ট্য আৰু প্ৰকাৰৰ বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰিলো। আমি বুজিব পাৰিলো যে সমাজ আৰু সংস্কৃতি দুয়োতাই আন্তঃসংযুক্ত। সমাজৰ প্ৰত্যেকজন ব্যক্তিয়ে তেখেতৰ নিজস্ব স্থিতি, পদমর্যাদাৰ ভিতৰত থাকি সামাজিক নীতি-নিয়মৰ মাজেদি আচৰণ কৰে। এই আচৰণৰ ভিত্তিতেই সামাজিক সমূহৰ গঠন হয়। আপুনি যদি আপোনাৰ নিজৰ সমাজখনলৈ চকুফুৰায় তেন্তে সমাজত থকা বহুধা বিভক্ত সামাজিক সমূহবোৰ দেখিবলৈ পাব। কিছুমান সমাজত নির্দিষ্ট উদ্দেশ্য আগত ৰাখিহে সামাজিক সমূহৰ সৃষ্টি হয়। তদুপৰি ইয়াত আপেক্ষিকভাৱে সামাজিক সম্পর্কৰ স্থিৰতাও দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰে সামাজিক সমূহ সমূহে সমাজৰ বিভিন্ন আশা আকাঙ্খা পূৰণ কৰিবলৈ সমর্থ হয়। এই অধ্যায়ৰ জৰিয়তে আমি সামাজিক সমূহ কাক কয়, ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ, গঠন হোৱাৰ কাৰণসমূহ, সমাজত ইয়াৰ সৃষ্টিৰ অর্থ আৰু সেই সমূহৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে জ্ঞাত হম। ইয়াৰ উপৰি সমিতি (Association) আৰু সম্প্ৰদায় (Community)ৰ বিষয়েও বিস্তৃতভাৱে জানিব পাৰিম।

৬.৩ সামাজিক সমূহৰ ধাৰণা

প্ৰত্যেকটো সামাজিক সমূহেই কিছুসংখ্যক সদস্যৰ সমষ্টি। এই সদস্যসকলৰ মাজত আন্তঃক্ৰিয়া চলি থাকে আৰু তেওঁবিলাকে নিজকে সেই নির্দ্দিষ্ট সামাজিক সমূহৰ সদস্য হিচাপে চিনাক্তকৰণ কৰে। সমাজতত্ববিদ মার্চেল জ'নচ্ (Marshall Jones) ৰ মতে— *'দুই বা তাতোধিক ব্যক্তিৰ মাজত নির্দিষ্ট ধৰণে থকা আন্তঃক্ৰিয়াৰ বাবে'* সামাজিক সমূহৰ সৃষ্টি হয় । উল্লিখিত সংজ্ঞা দুটাৰ পৰাই আমি সামাজিক সমূহ ৰ কিছুমান বিশেষ বৈশিষ্ট্যৰ কথা গম পালো।

৬.৩.১ বৈশিষ্ট্য

সামাজিক সমূহৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল -

- সামাজিক সমূহ হ'ল ব্যক্তিৰ সমষ্টি।
- সমূহৰ সদস্যসকলৰ কিছুমান সমূহীয়া লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য নির্দ্ধাৰণ কৰা থাকে।
- সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত সঘনাই যোগাযোগ ৰক্ষিত হয়।
- যোগাযোগবোৰ সুস্থিৰ ৰূপেৰে ৰূপায়িত হয়।
- এনে ধৰণৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ ফলস্বৰূপে সমূহৰ সদস্য সমাজৰ মাজত মূল্যবোধ আৰু বিশ্বাসৰ আদান-প্ৰদান চলে।
- ইয়াৰ বাবেই তেওঁলোক এজনে আনজনৰ অভিন্ন হিচাপে চিহ্নিত হয়।

- এনে কিছুমান নির্দিষ্ট বৈশিষ্ট্যৰ বাবেই তেওঁলোক একতাৰ ডোলেৰে বান্ধ খাই পৰে আৰু সমূহটিয়ে ঐক্যবদ্ধ ৰূপ পৰিগ্রহ কৰে।
- এইবোৰে সমূহটি সৃষ্টি হোৱাৰ মূল 'উদ্দেশ্য' দাঙি ধৰি নিজস্ব উপসংস্কৃতিক উপাদানেৰে সমাজত নিজৰ অস্তিত্ব ঘোষণা কৰে।

সমূহৰ সদস্যসকলৰ ওপৰিও গোটেই সমাজখনৰ বাবেই সামাজিক সমূহ অপৰিহার্য। এনে সামাজিক সমূহৰ কিছুমান অতি সুস্থিৰ আৰু সহিষ্ণু হয় আৰু এই সমূহেই সময়ত সমাজৰ ভিত্তি স্থাপন কৰে। এই অর্থতে এটা পৰিয়াল, এখন গাওঁ, এটা ৰাজনৈতিক দল, এটা শ্রমিক সংঘও একো একোটা সামাজিক সমূহ।

৬.৩.২ সমষ্টি আৰু শ্রেণীৰ সৈতে সামাজিক সমূহৰ পার্থক্য

সামাজিক সমূহ সমষ্টিৰ পৰা স্বতন্ত্র। সাধাৰণ অর্থত সমষ্টি বুলিলে অজ্ঞাত উৎসৰ পৰা আহি এক নির্দিষ্ট স্থানত, একে সময়তে একগোট হোৱাটো বুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে — চিনেমা চাবলৈ যোৱা দর্শকসকল, বজাৰৰ বিক্রেতা আৰু ক্রেতাসকল, ইত্যাদি। তেওঁলোক প্রত্যেকেই নিজৰ নিজৰ অভিষ্ট সিদ্ধিৰ বাবেহে তাত একগোট হয়। কেতিয়াবা সেয়া ক্ষন্তেক সময়ৰ বাবেও হয়। সেয়ে আমি ক'ব পাৰো — এটা সমষ্টিৰ ব্যক্তিসকলৰ মাজত অতি অস্থায়ীধৰণৰ সম্পর্ক এটাৰহে সৃষ্টি হয়। এটা সমষ্টিৰ পৰা ব্যক্তি ওলাই যাবও পাৰে, নতুনকৈ যোগদানো কৰিব পাৰে। সমষ্টি অতি কম সময়ৰ বাবে সৃষ্টি হোৱা পৰিঘটনা। সেয়ে ক'ব পাৰি — সমষ্টি সামাজিক সমূহ নহয়। এটা সামাজিক সম্হ এক নির্দিষ্ট লক্ষ্য আগত ৰাখি ঐক্যবদ্ধ হয় আৰু সম্পর্কই অভিন্ন ৰূপ লাভ কৰে। সমষ্টিত এইবোৰ নঘটে। কিন্তু সমষ্টিৰ মাজত এনে শক্তি থাকে যাৰ সহায়েৰে সমাজৰ গতানুগতিক ভাৱধাৰাৰ পৰিবর্তন সাধন হ'ব পাৰে। সমাজতাত্বিক দৃষ্টিভংগীৰে চালে দেখা যায় যে সমাজত সমষ্টিৰো গুৰুত্ব আছে। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো সমষ্টিৰ দ্বাৰা সংঘটিত লুণ্ঠন, প্রজাবিপ্লৱ, কোনো সমষ্টিৰ মাজত সৃষ্টি হোৱা ভয়ত পেপুৱা লগা অৱস্থা, নিয়ন্ত্রণহীনভাৱে প্রদর্শিত আবেগেও সমাজ এখনত গভীৰ প্রভাৱ পেলাব পাৰে। শ্রেণী হল কেতবোৰ ব্যক্তিৰ সংগ্রহ যি সকলক কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য যেনে শিক্ষা, সামাজিক পদমর্যাদা, শাৰিৰীক বৈশিষ্ট্য আদিৰ ভিত্তিত শ্রেণীভুক্ত কৰা হয়। শ্রেণীৰ কেতবোৰ সাধাৰণ উদাহৰণ হ'ল লিংগ বা বয়সভিত্তিক জনসংখ্যাৰ বিভাজন, জাতি কর্মভিত্তিক তথা শিক্ষাৰ পর্য্যায় বা দৰিদ্রতাৰ ভিত্তিত বিভাজন আদি। আনকি সন্ত্রাসৰ বলি হোৱা ব্যক্তিসকল, অতি ওখ ব্যক্তিসকল আদিও একো একোটা শ্রেণীভুক্ত হ'ব পাৰে। শ্রেণীৰ ধাৰণাটি স্থূল অর্থত ব্যৱহৃত বাবে এক নির্দিষ্ট লক্ষ্য ৰাখি একগোট হোৱাৰ ধাৰণাটি আহি নপৰে। সাধাৰণ অর্থত

এয়াই শ্রেণী আৰু সামাজিক সমূহৰ মাজত পার্থক্য। কিন্তু শ্রেণীভুক্ত ব্যক্তিসকলৰ কিছুসংখ্যকৰ উমৈহতীয়া চাৰিত্রিক বৈশিষ্ট্যই তেওঁলোকক সামাজিক সমূহ গঠনৰ ভিত্তি আগবঢ়ায়। উদাহৰণস্বৰূপে এক নির্দিষ্ট ঠাইৰ ডাক্তৰসকলে তেওঁলোকৰ স্বার্থসিদ্ধিৰ বাবে 'ডাক্তৰ সংঘ' খুলিব পাৰে কিন্তু সেই সংঘটো পৃথিৱীৰ সমূহই ডাক্তৰসকলৰ সংঘ নহয়।

জানি থওঁ আহক

- সমাজ হ'ল সামাজিক সম্পর্কক ভিত্তি কৰি বর্তি থকা এক ব্যৱস্থা। সেয়া কেৱল ব্যক্তিৰ থূপ বা সমূহ নহয়। সমাজৰ প্রত্যেক ব্যক্তিয়েই সমাজখনৰ সদস্য। অর্থাৎ সদস্য হোৱাটো বাধ্যতামূলক।
- সামাজিক সমূহ, সামাজিক শ্রেণী, এক পদমর্যাদাযুক্ত মানুহৰ শ্রেণী বা জুমৰ পৰা পৃথক। এইবোৰৰ কোনো নির্দিষ্ট গঠন প্রণালী নাই; কেৱল শ্রেণীভুক্তহে কৰা হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা এইবোৰক সাদৃশ্য ধৰণৰ সমষ্টি (Quasi Group)হে বুলিব পাৰি।

৬.৪ সামাজিক সমূহৰ প্রকাৰ

কিছুমান নির্দিষ্ট লক্ষ্য আগত ৰাখি সমাজত বিভিন্ন সামাজিক সমূহৰ জন্ম হয়। সেই সমূহবোৰৰ সংযুক্ত, গঠন হোৱাৰ কাৰণ, সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত থকা আত্মীয়তা আদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমাজবিজ্ঞানীসকলে সামাজিক সমূহক কেইবাটাও ভাগত বিভক্ত কৰিছে। তলত কেইটিমান উল্লেখযোগ্য ভাগৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল।

৬.৪.১ প্রাথমিক সামাজিক সমূহ (Primary Social Group)

সদস্যসকলৰ আত্মীয়তাৰ গভীৰতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক সমূহক প্রধানত দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে - প্রাথমিক সামাজিক সমূহ (Primary Social Group) আৰু গৌণ সামাজিক সমূহ (Secondary Social Group)।

যিবোৰ সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত অতি আত্মিক সম্পর্ক স্থাপন হয় তেনে ধৰণৰ সমূহক প্রাথমিক সামাজিক সমূহ হিচাপে সমাজশাস্ত্রই চিহ্নিত কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে — এটা পৰিয়াল, বাল্যকালৰ বন্ধু-বান্ধৱী, ইত্যাদি। প্রাথমিক সামাজিক সমূহ হ'ল দৃষ্টান্তস্বৰূপ সৰু সামাজিক সমূহ। এই সমূহৰ সদস্যসকল ইজনে আনজনৰ প্রতি সচেতন, একেধৰণৰ সাংস্কৃতিক জীৱন নির্বাহ কৰে আৰু বহুকাল একেলগে কটায়।

পৃথিৱীৰ সকলো সমাজতে পৰিয়াল হ'ল সার্বজনীন প্রাথমিক সামাজিক সমূহ

প্রাথমিক সামাজিক সমূহৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল -

- কোনো ধৰণৰ আনুষ্ঠানিকতা অৱলম্বন নকৰাকৈ স্বতঃস্ফূর্তভাৱে প্রাথমিক সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত পোনপটীয়া সম্পর্ক স্থাপন হয়,
- সাধাৰণতে প্রাথমিক সমূহৰ আকাৰ সৰু সেইবাবে সদস্যসকল এক আত্মিক বান্ধোনেৰে বান্ধ খাই থাকে,
- প্রাথমিক সমূহবোৰ সাধাৰণতে সু-প্রতিস্থিত বা দৃঢ় বান্ধোনেৰে বান্ধ খাই থাকে বাবে স্থায়ীত্বও বেছি,
- তেওঁলোকে ব্যক্তিগত স্বার্থতকৈ সামূহিক স্বার্থক বেছি প্রাধান্য দিয়ে।

প্রাথমিক সমূহৰ সদস্যসকল মাজৰ সম্পর্ক ব্যক্তিগত। অর্থাৎ প্রত্যেকেই প্রত্যেকৰে ব্যক্তিগত জীৱন সম্পর্কে সচেতন। সদস্য সকলে এনেধৰণৰ নিবিড় সামাজিক সম্পর্কৰে জড়িত হৈ থকা বাবে সম্পর্কবোৰ অনানুষ্ঠানিক আৰু দীর্ঘস্থায়ী হয়। যিহেতু সমূহটোৰ সদস্যসকল সমূহটোত সামগ্রিকভাৱে জড়িত হৈ থাকে, গতিকে সমূহটোৰ পৰা কোনো এজন ব্যক্তি ওলাই গলেই সমূহটোৰ গাঁথনি ক্ষতিগ্রস্থ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে বিবাহিত দম্পতীৰ এটা সমূহৰ পৰা যিকোনো এজন আঁতৰি আহিলে সেই সমূহটি বর্তি নাথাকে।

৬.৪.২ গৌণ সামাজিক সমূহ (Secondary Social Group)

ইতিমধ্যে আমি প্রাথমিক সামাজিক সমূহৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিলোঁ। এই ধাৰণাৰ ভিত্তিতে গৌণ সামাজিক সমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাটো সহজ হ'ব। আমি আগতেই কৈছো যে প্রাথমিক সামাজিক সমূহৰ সদস্যসকল আত্মীয়তাৰে নিক্পকপীয়াকৈ বান্ধ খাই থাকে। ইয়াৰ তুলনাত গৌণ সামাজিক সমূহত এই বান্ধোন কম দৃঢ়। তেওঁলোকৰ মাজৰ সম্পর্কবোৰ ইমান বেছি আন্তৰিকতাপূর্ণ নহয় বাবে দীর্ঘম্যাদীও নহয়। কোনো এক নির্দিষ্ট লক্ষ্য আগত ৰাখি গৌণ সামাজিক সমূহ গঠন কৰা হয়। এনে ধৰণৰ সমূহত প্রত্যেক বাক্তিৰ ভূমিকা পৰিবর্তন হ'ব পাৰে। উল্লেখযোগ্য যে সমাজৰ প্রত্যেকজন ব্যক্তিয়ে একোটা নির্দিষ্ট ভূমিকা পালন কৰে।

জানি থওঁ আহক

সামাজিক গাঁথনিৰ বাবে সমাজে কিছু সংখ্যক পদমর্যাদা নির্দ্ধাৰণ কৰে। ব্যক্তি বিশেষে পদমর্যাদা লাভ কৰে আৰু পৰিচালনা কৰে। আমাৰ জীৱনৰ কিছুক্ষেত্রত আমি দেখো যে আমাৰ কিছুমান বিশেষ ভূমিকা আন এজন ব্যক্তিৰ কিছুমান ভূমিকাৰ লগতহে সম্পর্কিত; তেওঁৰ

গোটেইবোৰ ভূমিকাৰ লগত সেয়া সম্পর্কিত নহয়। শ্রমিক সংঘৰ নিচিনা সমূহত তেওঁলোকে অর্থনৈতিক স্বাৱলম্বিতাৰ বাবে তেওঁলোকৰ শ্রমিকৰ ভূমিকাৰে সমূহ গঠন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে এটা ফেক্টৰীৰ কথা ক'ব পাৰি। তেওঁলোকে নিজৰ মাজত সম্পর্ক স্থাপন কৰে সেই ফেক্টৰীটোৰ শ্রমিক হিচাপে তেওঁলোকৰ ভূমিকাও শ্রমিক। ইয়াত তেওঁৰ বা ব্যক্তিবিশেষৰ আনবিলাক ভূমিকা উহ্য হৈ থাকে। তেওঁলোকক একগোট কৰি ৰাখে তেওঁলোকৰ মূল উদ্দেশ্যই। তেওঁলোকৰ মাজৰ সম্পর্কবোৰ অতি বেছি ব্যক্তিগত পর্যায়লৈ নাযায়। এনে ধৰণৰ সামাজিক সমূহকে গৌণ সামাজিক সমূহ হিচাপে অভিহিত কৰা হয়।

উপৰোক্ত সংজ্ঞাকেইটাৰ পৰা আমি গম পালো যে —

- গৌণ সামাজিক সমূহবোৰ আকৃতিত ডাঙৰ। উদাহৰণস্বৰূপে ৰাজনৈতিক দল, শ্রমিক সংঘ আৰু নিগম, আন্তঃৰাষ্ট্রীয় সংঘ, ইত্যাদি।
- গৌণ সামাজিক সমূহ ৰ সদস্যভুক্তি প্রধানত স্বেচ্ছামূলক। ব্যক্তিবিশেষে এনে সমূহত যোগদান কৰিবও পাৰে, ওলাই আহিবও পাৰে। কিন্তু এনে কিছুসংখ্যক গৌণ সামাজিক সমূহ আছে য'ত সদস্যভুক্তি অস্বেচ্ছামূলক। এইক্ষেত্রত আমি এখন ৰাজ্যৰ উদাহৰণ দিব পাৰো। ইয়াত সদস্যভুক্তি অস্বেচ্ছামূলক।
- শাৰীৰিকভাৱে যোগাযোগ ৰক্ষিত হোৱাটো গৌণ সামাজিক সমূহৰ বৈশিষ্ট্য নহয়। এনে কিছুমান গৌণ সামাজিক সমূহ আছে যাৰ সদস্য কেৱল নির্দিষ্ট অঞ্চলতে আৱদ্ধ নহয়। ৰটাৰী ক্লাৱ (Rotary) বা লায়নচ্ ক্লাৱ (Lions Club), ইত্যাদি সমূহ ৰ সদস্য বিভিন্ন দেশত বিস্তৃত হৈ আছে।
- গৌণ সামাজিক সমূহ গঠন হয় এক নির্দিষ্ট লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য আগত ৰাখি। সেইবাবে ইয়াক কেতিয়াবা 'বিশেষ স্বার্থান্বিত সমূহ' (Special Interest Group) হিচাপেও চিহ্নিত কৰা হয়। তেওঁলোকে এক নির্দিষ্ট লক্ষ্য আগত ৰাখিহে বা পৰিণতি নির্দ্ধাৰণ কৰিহে একগোট হয়।
- কেতিয়াবা কেতিয়াবা এনে কোনো সমূহ এই বিশেষ লক্ষ্যত খুউব কম সময়ৰ ভিতৰতে উপনীত হয়। সেই সময়ত তেনে নির্দিষ্ট সমূহটি ভাঙি যাবও পাৰে নাইবা নতুন ধৰণেৰে নতুন লক্ষ্য, উদ্দেশ্য আৰু নিয়মেৰে এটা বেলেগ সমূহ গঠন হব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে এক বিশেষ সমস্যা সমাধানৰ বাবে চৰকাৰে গঠন কৰা 'বিশেষ অনুসন্ধান সমিতি'ও এটা গৌণ সামাজিক সমূহ। অনুসন্ধান কৰি তাৰ প্রতিবেদন ডাঙি ধৰাৰ পাছতে চৰকাৰে সেয়া ভংগ কৰি দিয়ে। ৰটাৰী ক্লাব (Rotary Club), বি.চি.চি.আই. (BCCI) আদি সমূহবোৰৰ লক্ষ্য, স্পৃহা আদি দীর্ঘম্যাদী। সেয়ে এনে ধৰণৰ সমূহ বহুকাল ধৰি কর্মৰত।

- গৌণ সামাজিক সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত পৰোক্ষভাৱে যোগাযোগ ৰক্ষিত হয়। তেওঁলোকৰ মাজত যোগাযোগৰ বাবে জনসংযোগৰ বিভিন্ন মাধ্যম ব্যৱহাৰ কৰে। সেইবোৰৰ ভিতৰত অনাতাঁৰ যন্ত্ৰ, টেলিফোন, দূৰদৰ্শন, বাতৰি কাকত, চলচিত্ৰ, বিভিন্ন আলোচনী পত্ৰিকা, ডাকসেৱা, টেলিগ্ৰাফ সেৱা, ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য।
- এই ধৰণৰ সমূহৰ আকৃতি বৃহৎ, সেয়ে সকলোৱে একেলগে থকামেলা নকৰে। ফলত সম্পৰ্ক ব্যক্তিগত পৰ্যায়লৈ নাযায় আৰু পৰোক্ষভাৱেহে ৰক্ষিত হয়।

- গৌণ সামাজিক সমূহত পদমৰ্যাদা সৃষ্টি কৰি কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰা হয়। সদস্যসকলৰ বাবে সেই পদৱীৰ ভূমিকাটোহে গুৰুত্বপূৰ্ণ, পদাধীকাৰজন নহয়। সেই পদাধীকাৰীজনে যদি পদত্যাগ কৰে তেন্তে সমূহটোৰ বেলেগ এজন সেই পদটিত অভিসিক্ত হৈ কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে। গৌণ সামাজিক সমূহ গঠনৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন পদৱীৰ গুৰুত্ব বেছি। সেয়ে পদাধীকাৰজন সলনি হলেও সংৰচনাৰ (Structure) পৰিবৰ্তন নহয়।

৬.৪.৩ প্ৰাথমিক আৰু গৌণ সামাজিক সমূহৰ পাৰ্থক্য

উপৰোক্ত আলোচনাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট যে প্ৰাথমিক আৰু গৌণ সামাজিক সমূহৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। পৰৱৰ্তী বিশ্লেষণৰ পৰা আপোনালোকে গম পাব যে— সেই পাৰ্থক্যবোৰ পানী নসৰকা বিধৰ নহয়। তলত এই দুয়োটা সমূহৰ পাৰ্থক্যসমূহ দাঙি ধৰা হ'ল -

প্ৰাথমিক আৰু গৌণ সামাজিক সমূহৰ পাৰ্থক্য

প্ৰাথমিক সমূহ	গৌণ সমূহ
• প্ৰাথমিক সমূহৰ আকৃতি সৰু।	• গৌণ সমূহৰ আকৃতি ডাঙৰ।
• এনে গোটসমূহ স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে সৃষ্টি হয়।	• কোনো বিশেষ উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্য সমুখত ৰাখিহে সৃষ্টি কৰা হয়।
• সদস্যসকলৰ মাজত মুখামুখী সম্পৰ্কৰ বাবে আত্মীয়তা সৃষ্টি হয়।	• আনুষ্ঠানিক হোৱা বাবে সম্পৰ্কবোৰৰ মাজত আত্মীয়তা কম।
• সোনকালে আৰু পোনপটীয়াভাৱে যোগাযোগ ৰক্ষিত হয়।	• সদস্যসকল বিভিন্ন ঠাইৰ বা বেলেগ বেলেগে থকা বাবে পোনপটীয়াভাৱে যোগাযোগ ৰক্ষিত নহয়।
• সকলোৱে কল্যাণৰ বাবে সামূহিক আগ্ৰহক প্ৰাধান্য দিয়া হয়। ব্যক্তিগত আগ্ৰহৰ স্থিতি ইয়াত গৌণ।	• ব্যক্তিগত আগ্ৰহৰ বাবেহে গৌণ সামাজিক সমূহৰ সদস্যভুক্তি হয়। সেয়ে এনে গোটসমূহক 'বিশেষ স্বাৰ্থান্বিত

	সমূহ' (Special Interest Group) বুলিও কোৱা হয়।
• সদস্যভুক্তি বাধ্যতামূলক।	• সদস্যভুক্তি স্বেচ্ছামূলক।
• প্রত্যেকেই প্রত্যক্ষভাৱে যোগাযোগ ৰক্ষা কৰে আৰু প্রতিকূল পৰিৱেশত একগোট হৈ কাম কৰে।	• পৰোক্ষভাৱেহে যোগাযোগ ৰক্ষিত হয়। আনকি প্রতিকূল পৰিৱেশতো সহযোগিতা স্বতঃস্ফূর্ত নহ'ব পাৰে।
• স্বতঃস্ফূর্তভাৱে সৃষ্টি হয় কাৰণে পদমর্যাদা, নিয়ন্ত্রণৰ অধিকাৰ আনুষ্ঠানিকভাৱে নিৰূপিত নহয়।	• আনুষ্ঠানিকভাৱে তেওঁলোকৰ কার্যপ্রণালী তথা পদমর্যাদা, সমূহৰ নিয়ন্ত্রণৰ অধিকাৰ, প্রভূত্ব আদি নির্দ্ধাৰিত।

উল্লিখিত আলোচনাৰ পৰা আমি গম পালো যে গৌণ সামাজিক সমূহৰ মাজতে প্রাথমিক সামাজিক সমূহ সোমাই থাকে। সাধাৰণতেই তেনে প্রাথমিক সমূহৰ সদস্যসকলেই গৌণ সমূহটিৰ ভিতৰত প্রভাৱশালী, গতিশীল আৰু কার্যাৱলী পৰিচালিত কৰে। শ্রমিকসংঘ বা ৰাজনৈতিক দলৰ মাজতো বন্ধুবর্গৰ সৃষ্টি হয়। ব্যক্তিবিশেষ আৰু বৃহৎ এখন সমাজ বা গৌণসামাজিক সমূহৰ মাজত মধ্যৱর্তী সমূহ (Buffer) হিচাপে প্রাথমিক সামাজিক সমূহে কাম কৰে। আমি দেখো যে আমাৰ পৰিয়াল আৰু বন্ধুবর্গই এখন বৃহৎ সমাজৰ লগত সম্পর্ক স্থাপনৰ ক্ষেত্রত সহায়ৰ হাত আগবঢ়ায়। তেওঁলোকে স্কুল, কলেজ আদিৰ দৰে গৌণ সামাজিক সমূহৰ লগত সহজ হোৱাত সহযোগ কৰে।

অনুশীলনী - ৬.১

- আপুনি সদস্য হিচাপে থকা তিনিটা গৌণ সামাজিক সমূহৰ এখন তালিকা প্রস্তুত কৰক।

  .....

  .....

- আপুনি সদস্য হিচাপে থকা প্রাথমিক আৰু গৌণ সামাজিক সমূহৰ মাজত দেখা চাৰিটা পার্থক্য উল্লেখ কৰক।

  .....

  .....

  .....

অগ্রগতিৰ খতিয়ান

প্ৰশ্ন নং ১ঃ সামাজিক সমূহ এটা সমষ্টি নে?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ শ্ৰেণী কি?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ প্ৰাথমিক সমূহৰ এটা উদাহৰণ?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ গৌণ সামাজিক সমূহৰ সম্পৰ্কৰ প্ৰকৃতি?

.....

.....

.....

৬.৪.৪ আন্তঃসমূহ (In Group) আৰু বৰ্হিসমূহ (Out Group)

সমাজতত্বত আমি কেইবাবিধৰো সামাজিক সমূহৰ উল্লেখ পাওঁ। তাৰে ভিতৰৰ দুটা হ'ল — আন্তঃসমূহ আৰু বৰ্হিসমূহ। এই দুয়োটা সমূহ বৰ্তি থাকে এটাই আনটোৰ বিপৰীত স্থিতিত। অৰ্থাৎ কৰবাত যদি এটা আন্তঃসমূহ থাকে তেন্তে তাত বৰ্হিসমূহ থাকিবই। আন অৰ্থত বৰ্হিসমূহ নাথাকিলে আন্তঃসমূহ থাকিব নোৱাৰে বা ঠিক ওলোটাতো। সমাজতত্ব মতে একেধৰণৰ আচৰণ, বিশ্বাস আৰু সাংস্কৃতিক সাদৃশ্য থকা ব্যক্তিসকল একগোট হৈ নিজস্ব পৰিচয় ব্যক্ত কৰে আৰু তেনে সমূহকে আন্তঃসমূহ বোলা হয়। বেলেগৰ প্ৰতি থকা অহেতুক তীব্ৰ দ্বেষৰ বাবেই তেওঁলোক একগোট হয়। তেওঁলোকৰ বিপৰীত স্থিতিত থকা সমূহটোকে বৰ্হিসমূহ হিচাপে অভিহিত কৰা হয়।

উদাহৰণস্বৰূপে ক্ৰিকেটখেল ভাল পোৱা ব্যক্তিৰ এটা সমূহৰ বাবে বা ক্ৰিকেট ভালপোৱা আনসকল হ'ল আন্তঃসমূহ। ফুটবল বা হকি ভাল পোৱা গোট বা সমূহ তেওঁলোকৰ বাবে বহিসমূহ হিচাপে চিহ্নিত হ'ব। সমাজতত্ববিদ হাৰ্টন (Horton) আৰু হান্টে (Hunt) এই কথাটি আৰু অধিক সৰলীকৃত কৰিলে। তেখেতসকলৰ

মতে এজন ব্যক্তিবিশেষে যিবোৰ সমূহক 'মোৰ সমূহ' (My Group) বুলি চিহ্নিত কৰে তেওঁৰ বাবে সেয়াই হ'ব আন্তঃসমূহ। উদাহৰণস্বৰূপে মোৰ পৰিয়াল, মোৰ গোত্ৰ, মোৰ ধৰ্ম, মোৰ ৰাজ্য, দেশ, ইত্যাদি। আনহাতে যিবোৰ সমূহক আনৰ পৰিয়াল, আনৰ গোত্ৰ, আনৰ ধৰ্ম, ইত্যাদি বুলি কয়, তেনে সমূহক তেওঁৰ বাবে হ'ব বৰ্হিসমূহ।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা আন্তঃসমূহ আৰু বৰ্হিসমূহৰ সম্পৰ্কবোৰ উপৰা-উপৰি হৈ পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে এখন নগৰৰ এজন সদস্য, যত জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে কোনো ধৰ্ম বা ধৰ্মৰ মূলনীতিত বিশ্বাসী আদি কথাবোৰ আহি নপৰে - তেনে অৰ্থত আন এখন নগৰৰ বাসিন্দাৰ বাবে তেওঁলোক বৰ্হিসমূহ হ'ব পাৰে। কিন্তু সেই বিশেষ চহৰখনত থকা বিশেষ এটা জাতিৰ কথা বিচাৰ কৰিলে আন আন চহৰত থকা সেই জাতিটোৰ ব্যক্তিসকলো হৈ পৰিব আন্তঃসমূহ। এজন ব্যক্তি বিভিন্ন সমূহৰ সদস্য হ'ব পাৰে বাবেই এনে ধৰণৰ ঘটনা সংঘটিত হয়।

এটা আন্তঃসমূহ যিকোনো এজন সদস্য সকলো সদস্যৰ প্ৰতি অনুৰ্বতী। তেওঁলোকৰ বৰ্হিসমূহতকৈ নিজকে উচ্চস্থানত অভিষিক্ত কৰিবৰ বাবে প্ৰয়োজনসাপেক্ষে প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেককে সহায় কৰে।

আন্তঃসমূহৰ সদস্যসকলে সদায় বিশ্বাস কৰে যে তেওঁলোকৰ সমূহটি আন সকলো সমূহতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আৰু অতি বিশ্বাসী। এনে সমূহবোৰৰ কোনো এজন সদস্যই যদি যোগাযোগ ব্যাহত কৰে তেন্তে গোটেই সমূহ টিয়েই বেয়াকৈ ক্ষতিগ্ৰস্ত হয়।

৬.৪.৫ প্ৰসঙ্গ সমূহ (**Reference Group**)

প্ৰসঙ্গ সমূহ হ'ল আন এক ধৰণৰ সামাজিক সমূহ। যিবোৰ সমূহ তেওঁলোকৰ সাফল্যৰ খতিয়ান, কাৰ্যদক্ষতা, উচ্চাকাংক্ষা, অভিলাষ পূৰণ হৈছেনে নাই সেয়া চাবৰ বাবে সদায় উদ্ধৃতি দাঙি ধৰে তেনে সমূহকে প্ৰসঙ্গ সমূহ বোলা হয়। সমাজতত্ত্ববিদ অগবাৰ্ণ *(Ogburn) আৰু নিমকফ (Nimkoff)ৰ মতে 'যিটো সমূহে তুলনাৰ আধাৰ হিচাপে কাম কৰে সেইটো সমূহকেই প্ৰসঙ্গ* সমূহ *বোলা হয়।*' প্ৰখ্যাত সমাজতত্ত্ববিজ মাৰ্টনে (Merton) এই বিষয়ে মন্তব্য দি কৈছে যে '*প্ৰসঙ্গ* সমূহ *সেইটোৰেই, যিটোৰে কোনো ব্যক্তি বিশেষক তেওঁৰ মতামত, পন্থা আৰু ব্যৱহাৰ আদিক অভিবিন্যাস (Oriented) কৰে।*' এজন ব্যক্তি সাধৰণতে বিভিন্ন প্ৰসঙ্গসমূহৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ থাকে।

কোনো পৰিস্থিতিত এজন ব্যক্তি এটা সমূহৰ সদস্য হোৱা স্বত্বেও অৱজ্ঞাৰ ফলত আন সমূহৰ সদস্য হিচাপেহে চিহ্নিত হ'ব পাৰে। তেওঁৰ বাবে সেই দ্বিতীয় সমূহটিহে আদৰ্শ সমূহ আৰু সেয়াই প্ৰসঙ্গ সমূহ হিচাপ চিহ্নিত হয়। সমাজত

আমি বিভিন্ন শ্রেণীৰ মানুহ দেখিবলৈ পাওঁ। প্ৰত্যেকেই নিজতকৈ উচ্চ শ্রেণীটোৰ বৈশিষ্ট্য আৰু তেওঁলোকৰ সমপর্যায় পাবলৈ যত্নপৰ। অর্থনৈতিকভাৱে দুর্বল সকলে সদায় অর্থনৈতিক ভাৱে স্বচ্চল হ'ব বিচাৰে। এই দৰেও ক'ব পাৰি যে তেওঁলোক সমাজৰ উচ্চ শ্রেণীৰ ব্যক্তি হিচাপে চিহ্নিত হ'ব বিচাৰে বা যত্নপৰ। এই ক্ষেত্রত আমি উচ্চ শ্রেণীটোক অর্থনৈতিকভাৱে অস্বচ্চল সমূহটোৰ বাবে প্রসঙ্গ সমূহ হিচাপে অভিহিত কৰিব পাৰোঁ।

৬.৪.৬ সুসংবদ্ধ আৰু অসংবদ্ধ সমূহ (**Organized Group and Unorganized Group**)

সমূহৰ সংবদ্ধতাৰ মাত্রাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই সুসংবদ্ধ আৰু অসংবদ্ধ সমূহ - এই দুই ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। কোনো নির্দিষ্ট উদ্দেশ্য আৰু প্রণালীবদ্ধভাৱে থকা স্বীকৃত নীতি-নিয়মৰ মাজেদি গঠন কৰা সমূহক সুসংবদ্ধ সমূহ হিচাপে চিহ্নিত কৰা হয়। এনে ধৰণৰ সমূহক 'সন্মিলিত সমূহ' (Associational) বুলিও কোৱা হয়। সুসংবদ্ধ সমূহৰ আকৃতি বিভিন্ন। কেতিয়াবা একোটি পৰিয়ালৰ সমান সৰু আৰু কেতিয়াবা একোটা ৰাজনৈতিক দল বা শ্রমিক সংঘৰ সমান ডাঙৰ। অসংবদ্ধ সমূহ কোনো ধৰণৰ আগতীয়া সুস্থিৰ পৰিকল্পনা নোহোৱাকৈ আকস্মিক ধৰণে গঠন কৰা হয়। এনে সমূহক অসংবদ্ধ সমূহ বোলা হয়। কাৰণ এনে ধৰণৰ সমূহৰ কোনো স্বীকৃত নীতি-নিয়ম বা উদ্দেশ্যাৱলী নাথাকে। এনে সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত আন্তৰিকতাপূর্ণ সম্ভাৱৰ অভাৱ দেখা যায়। বেছিভাগ ক্ষেত্রত প্রত্যেকেই গাইগুটিয়াকৈ ইজনে- সিজনক চিনি নাপায়। এনে অসংবদ্ধ সমূহ হ্রস্বম্যাদী। ফুটবল বা ক্রিকেট খেল উপভোগ কৰি থকা দর্শকসকল, সাংস্কৃতি সন্ধিয়া উপভোগ কৰি থকা সকল এনে ধৰণৰ সমূহৰ উদাহৰণ। বহু সমাজতত্ববিদে সেইবাবে এনে ধৰণৰ সমূহক সামাজিক সমূহ তকৈ 'সমষ্টি' বুলিহে অভিহিত কৰিব বিচাৰে।

৬.৪.৭ স্বেচ্চামূলক আৰু অস্বেচ্চামূলক সমূহ (**Voluntary and Involuntary Group**)

এটা বিশেষ সমূহৰ সদস্যভুক্তিৰ ধৰণ বা প্রকাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সেই সমূহটিক স্বেচ্চামূলক বা অস্বেচ্চামূলক সমূহ হিচাপে অভিহিত কৰা হয়। স্বেচ্চামূলক সমূহৰৰ সদস্যভুক্তি বাধ্যতামূলক নহয়। ইচ্ছা কৰিলে কোনো ব্যক্তিয়ে নিজৰ অভিৰুচি পূৰণৰ বাবে এটা সাংস্কৃতিক সমূহত যোগদান কৰিবও পাৰে, নকৰিবও পাৰে। এনে ধৰণৰ সমূহ স্বেচ্চামূলক সমূহ। কিন্তু এনে কিছুমান সমূহ

আছে য'ত সদস্যভূক্তি হোৱাটো প্ৰত্যেকৰ বাবে বাধ্যতামূলক। এজন ব্যক্তি তেখেতৰ গোত্ৰটোৰ সদস্য বা এজন ছাত্ৰ বা এজনী ছাত্ৰী কলেজ বা স্কুলৰ ছাত্ৰ সন্থাৰ সদস্য বা সদস্যা। সেয়া সকলোৰে বাবে বাধ্যতামূলক। এনেধৰণৰ সমূহক অস্বেচ্চামূলক সমূহ বোলা হয়।

৬.৪.৮ সাদৃশ্য সমূহ (Quasi Group)

সাদৃশ্য ধৰণৰ সমূহ সাধৰণতে সুস্থিৰভাৱে সংগঠিত বা সংৰচিত নহয়। এয়া হ'ল একধৰণৰ একত্ৰিত হোৱা ব্যক্তিৰ সমষ্টি, য'ত তেওঁলোকে নিজেও অনুভৰ নকৰে যে তেওঁলোকৰ কিছুমান একে ধৰণৰ উদ্দেশ্য আছে। সাদৃশ্য ধৰণৰ সমূহৰ বিষয়ে বট'ম'ৰ (Bottomore)য়ে সংজ্ঞা দিছে এনে ধৰণে — '*এয়া এক এনে ধৰণৰ সমূহ যিটো সংগঠিত বা সংৰচিত নহয় আৰু সদস্যসকলেও একেবাৰে নাজানে বা ভালদৰে অনুভৱ নকৰে যে তেওঁলোক এনে ধৰণৰ* সমূহ *এটাৰ সদস্য।*' এই অৰ্থত প্ৰত্যেক বয়স আৰু লিংগৰ সমূহৰ সদস্যসমূহ একোটা সাদৃশ্য ধৰণৰ সমূহৰ সদস্য। একেধৰণৰ শ্ৰেণীভুক্ত আৰু একে পদমৰ্যাদাৰ সমূহকো একোটা সাদৃশ্য ধৰণৰ সমূহৰ উদাহৰণ। বহু সমাজতাত্বিকে এনে ধৰণৰ সমূহক 'বৰ্গ' (Category) বুলিও অভিহিত কৰিছে। এই বিষয়ে এই অধ্যায়টিৰ আৰম্ভণিতেও আলোচনা কৰা হৈছে।

নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ অসংবদ্ধ সমূহ স্থায়ী প্ৰকৃতিৰ নে?

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ স্বেচ্চামূলক বা অস্বেচ্চামূলক সমূহ মাজত থকা পাৰ্থক্যসমূহ দাঙি ধৰক।

.....

.....

.....

৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- প্ৰত্যেকটো সামাজিক সমূহে কিছুসংখ্যক সদস্যৰ সমষ্টি। এই সদস্যসকলৰ মাজত আন্তঃক্ৰিয়া চলি থাকে আৰু তেওঁবিলাকে নিজকে সেই নিৰ্দ্দিষ্ট সামাজিক সমূহৰ সদস্য হিচাপে চিনাক্তকৰণ কৰে।
- সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত আন্তঃক্ৰিয়া চলি থাকে
- সামাজিক সমূহৰ সমষ্টিৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ।
- কিছুমান নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য আগত ৰাখি সমাজত বিভিন্ন সামাজিক সমূহৰ জন্ম হয়।
- সদস্যসকলৰ আত্মীয়তাৰ গভীৰতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক সমূহক প্ৰধানত দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে - প্ৰাথমিক সামাজিক সমূহ (Primary Social Group) আৰু গৌণ সামাজিক সমূহ (Secondary Social Group)।
- যিবোৰ সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত অতি আত্মিক সম্পৰ্ক স্থাপন হয় তেনে ধৰণৰ সমূহক প্ৰাথমিক সামাজিক সমূহ বোলা হয় । উদাহৰণস্বৰূপে — এটা পৰিয়াল, বাল্যকালৰ বন্ধু-বান্ধৱী, ইত্যাদি।
- গৌণ সামাজিক সমূহত আত্মীয়তাৰ কম দৃঢ়। তেওঁলোকৰ মাজৰ সম্পৰ্কবোৰ ইমান বেছি আন্তৰিকতাপূৰ্ণ নহয় বাবে দীৰ্ঘম্যাদীও নহয়। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য আগত ৰাখি গৌণ সামাজিক সমূহ গঠন কৰা হয়।
- সমাজতত্ত্ববিদৰ মতে একেধৰণৰ আচৰণ, বিশ্বাস আৰু সাংস্কৃতিক সাদৃশ্য থকা ব্যক্তিসকল একগোট হৈ নিজস্ব পৰিচয় ব্যক্ত কৰে আৰু তেনে সমূহকে আন্তঃসমূহ বোলা হয়।
- প্ৰসঙ্গ সমূহ হ'ল আন এক ধৰণৰ সামাজিক সমূহ। যিবোৰ সমূহে তেওঁলোকৰ সাফল্যৰ খতিয়ান, কাৰ্যদক্ষতা, উচ্চাকাংক্ষা, অভিলাষ পূৰণ হৈছেনে নাই সেয়া চাবৰ বাবে সদায় উদ্ধৃতি দাঙি ধৰে তেনে সমূহকে প্ৰসঙ্গ সমূহ বোলা হয়।
- কানো নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য আৰু প্ৰণালীবদ্ধভাৱে থকা স্বীকৃত নীতি-নিয়মৰ মাজেদি গঠন কৰা সমূহক সুসংবদ্ধ সমূহ হিচাপে চিহ্নিত কৰা হয়।
- অসংবদ্ধ সমূহ কোনো ধৰণৰ আগতীয়া সুস্থিৰ পৰিকল্পনা নোহোৱাকৈ আকস্মিক ধৰণে গঠন কৰা হয়। এনে সমূহক অসংবদ্ধ সমূহ বোলা হয়। কাৰণ এনে ধৰণৰ সমূহৰ কোনো স্বীকৃত নীতি-নিয়ম বা উদ্দেশ্যাৱলী নাথাকে।
- এটা বিশেষ সমূহ সদস্যভুক্তিৰ ধৰণ বা প্ৰকাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সেই সমূহটোক স্বেচ্চামূলক বা অস্বেচ্চামূলক সমূহ হিচাপে অভিহিত কৰা হয়।
- স্বেচ্চামূলক সমূহৰ সদস্যভুক্তি বাধ্যতামূলক নহয়। ইচ্ছা কৰিলে কোনো ব্যক্তিয়ে

নিজৰ অভিৰুচি পূৰণৰ বাবে এটা সাংস্কৃতিক সমূহত যোগদান কৰিবও পাৰে, নকৰিবও পাৰে।

- কিন্তু এনে কিছুমান সমূহ আছে য'ত সদস্যভূক্তি হোৱাটো প্ৰত্যেকৰ বাবে বাধ্যতামূলক। এনেধৰণৰ সমূহক অস্বেচ্চামূলক সমূহ বোলা হয়।
- সাদৃশ্য সমূহ সাধৰণতে সুস্থিৰভাৱে সংগঠিত বা সংৰচিত নহয়। এয়া হ'ল একধৰণৰ একত্ৰিত হোৱা ব্যক্তিৰ সমষ্টি, য'ত তেওঁলোকে নিজেও অনুভৱ নকৰে যে তেওঁলোকৰ কিছুমান একে ধৰণৰ উদ্দেশ্য আছে।

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

১) Abraham Francis. (2006). *Contemporary Sociology – An Introduction to Concepts and Theories* (Chapter – 1&7). Oxford University Press.

২) Bhushan B.2006. *Dictionary of Sociology*.New Delhi: Anmol Publications Pvt. Ltd.

৩) Rawat H.K. (2007). *Sociology-Basic Concepts*. Jaipur: Rawat Publications.

৪) R. M. Mac Iver and Charles H. Page. (2001). Society – An Introductory Analysis (Chapter – 1&10). New Delhi: Macmillan India Ltd.

৫) Vidya Bhushan and D.R. Sachdeva. (2005). Text Book of Sociology (Chapter – 1, 3, 4, 12, 14, 22).New Delhi: Kitab Mahal.

৬.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ – সামাজিক সমূহ সমষ্টিৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ। সাধাৰণ অৰ্থত সমষ্টি বুলিলে অজ্ঞাত উৎসৰ পৰা আহি এক নিৰ্দিষ্ট স্থানত, একে সময়তে একগোট হোৱাটো বুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে — চিনেমা চাবলৈ যোৱা দৰ্শকসকল, বজাৰৰ বিক্ৰেতা আৰু ক্ৰেতাসকল, ইত্যাদি। এটা সামাজিক সমূহ এক নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য আগত ৰাখি ঐক্যবদ্ধ হয় আৰু সম্পৰ্কই অভিন্ন ৰূপ লাভ কৰে ।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ শ্রেণী হল কেতবোৰ ব্যক্তিৰ সংগ্রহ যি সকলক কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য যেনে শিক্ষা, সামাজিক পদমর্যাদা, শাৰিৰীক বৈশিষ্ট্য আদিৰ ভিত্তিত শ্রেণীভুক্ত কৰা হয়।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পৰিয়াল প্রাথমিক সমূহৰ এটা উদাহৰণ ।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ গৌণ সামাজিক সমূহত আত্মীয়তাৰ বান্ধোন কম দৃঢ়। তেওঁলোকৰ মাজৰ সম্পর্কবোৰ ইমান বেছি আন্তৰিকতাপূর্ণ নহয় বাবে দীর্ঘম্যাদীও নহয়।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অসংবদ্ধ সমূহ স্থায়ী নহয় অস্থায়ী প্রকৃতিৰহে।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ স্বেচ্চামূলক সমূহৰ সদস্যভুক্তি বাধ্যতামূলক নহয় কিন্তু অস্বেচ্চামূলক সমূহৰ সদস্যভূক্তি হোৱাটো প্রত্যেকৰ বাবে বাধ্যতামূলক

৬.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) চটি প্রশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ সামাজিক সমূহ ৰ বেশিষ্ট্য কি কি ?

প্রশ্ন ২ঃ আন্তঃসমূহ আৰু বর্হিসমূহ মাজত থকা পার্থক্যসমূহ দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ৩ঃ প্রসঙ্গ সমূহ কি ?

(খ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ প্রাথমিকসমূহৰ বৈশিষ্ট্য কৰক।

প্রশ্ন ২ঃ প্রাথমিক আৰু গৌণ সমূহ ৰ মাজত থকা পার্থক্যসমূহ দাঙি ধৰক

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ পৰিয়াল, বিবাহ আৰু স্বজনতা

অধ্যায় গাথঁনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ পৰিয়াল: অর্থ আৰু সংজ্ঞা

- ৭.৩.১ বৈশিষ্ট্য
- ৭.৩.২ প্রকাৰ
- ৭.৩.৩ প্রকার্য

৭.৪ বিবাহ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

- ৭.৪.১ বৈশিষ্ট্য
- ৭.৪.২ প্রকার্য
- ৭.৪.৩ প্রকাৰ

৭.৫ স্বজনতা ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

- ৭.৫.১ স্বজনতা প্রণালীৰ পৰিসৰ
- ৭.৫.২ স্বজন পদ্ধতি

৭.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৭ অধিক জানিবলৈ

৭.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৭.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- পৰিয়াল, বিবাহ , স্বজনতাৰ ধাৰণা বুজিবলৈ সমর্থ হ'ব
- পৰিয়ালৰ বৈশিষ্ট্য, প্রকার্য, আৰু প্রকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- বিবাহৰ বৈশিষ্ট্য আৰু প্রকাৰ বিষয়েব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- স্বজনতা পদ্ধতিৰ গুৰুত্ব বর্ণনা কৰিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

প্রত্যেক সমাজত বিভিন্ন অর্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, ধর্মীয় অনুষ্ঠানৰ উপৰি পৰিয়াল, বিবাহ, স্বজনতা অদি থকা দেখা যায়। সমাজ এখন ক্রমে জটিল হৈ অহাৰ লগে লগে সেই সমাজৰ অনুষ্ঠানবোৰো ভিনভিনধৰণৰ হৈ আহে। প্রতিটো সামাজিক অনুষ্ঠান কেতবোৰ মূল্যবোধ

আৰু প্ৰতিমানেৰে গঠিত আৰু এই মূল্যবোধ আৰু প্ৰতিমানবোৰে সমাজত ব্যক্তিসকলৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰি আছে। বিভিন্ন সামাজিক অনুষ্ঠানবোৰৰ মাজত পাৰস্পৰিক আন্তঃসম্পৰ্ক থকা দেখা যায়। এই অধ্যায়ত আমি কেতবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সামাজিক অনুষ্ঠান পৰিয়াল, বিবাহ, স্বজনত বিষয়ে জানিব পাৰিম ।

৭.৩ পৰিয়াল ঃ অৰ্থ আৰু সংজ্ঞা

পৰিয়াল এটা বিশ্বজনীন অনুষ্ঠান আৰু ই সমাজৰ প্ৰাথমিক অনুষ্ঠান। সমাজভেদে পৰিয়ালৰ বিভিন্নতা দেখা যায়। পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ মাজৰ সম্পৰ্ক সবাটোকৈ পুৰণি সম্পৰ্ক বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। সামাজিক পৰিৱৰ্তনসমূহ গ্ৰহণ কৰাত পৰিয়ালৰ ক্ষমতা অপৰিসীম। বাৰ্গিজ আৰু লক'ৰ ভাষাত "*পৰিয়াল হৈছে বিবাহ, ৰক্তসম্পৰ্ক বা তুলি লোৱা প্ৰথা আদি সম্পৰ্কেৰে একত্ৰিত হৈ এখন গৃহস্থী স্থাপন কৰা কেতবোৰ লোকৰ সমষ্টি। এই লোকসকলে স্বামী-স্ত্ৰী, পিতৃ-মাতৃ, পুত্ৰ-কন্যা, ভাই -ভনী আদি বিভিন্ন ভূমিকা পালনৰ পাৰস্পৰিক আদান-প্ৰদানৰ দ্বাৰা এটা উমৈহতীয়া সংস্কৃতিৰ সৃষ্টি কৰে ।*" জি. পি. মাৰ্ডকে (G. P. Murdock) পৰিয়ালৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে— *"পৰিয়াল বুলিলে আমি উমৈহতীয়া বাসস্থান,অৰ্থনৈতিক সহযোগিতা আৰু সন্তান প্ৰজননৰ সুবিধা থকা গোটক বুজো।ই অন্ততঃ দুজন সামাজিকভাৱে স্বীকৃত যৌন সম্পৰ্ক থকা বিপৰীত লিংগৰ প্ৰাপ্তবয়স্ক লোক আৰু তেওঁলোকৰ নিজা বা তোলনীয়া এজন বা ততোধিক সন্তানেৰে গঠিত।"*

৭.৩.১ বৈশিষ্ট্যসমূহ

পৰিয়ালৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল ঃ

- ই সাৰ্বজনীনঃ সকলো সময়ৰ সকলো সমাজতে পৰিয়াল থকা দেখা যায়।
- আৱেগিক ভেটি ঃ মানুহৰ কিছুমান বিশেষ বিশেষ আৱেগৰ ওপৰত পৰিয়াল প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা দেখা যায়। যৌন মিলন,সন্তান, মাতৃসুলভতা আদি আমাৰ অতি গুৰুত্বপুৰ্ণ জৈৱিক প্ৰবৃত্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পৰিয়াল স্থাপিত হয় ।
- ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত প্ৰভাৱ ঃ পৰিয়ালে ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্ব গঠনত গুৰুত্বপুৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। পৰিয়ালেই হৈছে সামাজিকীকৰণৰ মুখ্য কাৰক ।
- সীমিত আকাৰৰ ঃ পৰিয়ালৰ আকাৰ সীমিত ।
- সামাজিক সংৰচনা **(social structure)**ত পৰিয়ালে কেন্দ্ৰীয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে ঃ সৰল সমাজেই হওক বা জটিল সমাজেই হওক, পৰিয়াল হৈছে সবাটোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ সংস্থা।
- সদস্য সকলৰ দায়িত্ব ঃ পৰিয়াল এটাৰ সদস্যসকলৰ ওপৰত ন্যস্ত দায়িত্ব তথা কাম-কাজ সুচাৰুৰূপে পালন কৰাটো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।

- সামাজিক নিয়ন্ত্রণ ঃ সামাজিক ৰীতি-নীতি তথা মূল্যবোধৰ আধাৰত পৰিয়ালে সদস্যসকলৰ আচৰণ নিয়ন্ত্রণ কৰে।
- স্থায়ী আৰু বিশ্বজনীন ঃ সামাজিক সংস্থাৰূপে পৰিয়াল স্থায়ী আৰু বিশ্বজনীন। আনহাতে এটা সমিতি (association) হিচাপে পৰিয়ালৰ গঠনৰ পৰিৱৰ্তন জন্ম, মৃত্যু, বিবাহ, প্ৰব্ৰজন বা বিচ্ছেদৰ দ্বাৰা সংঘটিত হৈ থাকে।
- পৰিয়াল দ্বি-পাৰ্শ্বিক গোট ঃ অৰ্থাৎ পৰিয়ালত পিতৃ-মাতৃ দুয়োৰে বংশক সমমৰ্যাদা দিয়া হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, হিন্দু সমাজৰ গোত্ৰ (clan), জাতি (caste), আদি সামাজিক গোটবোৰত কেৱল দেউতাকৰ ফালৰ আত্মীয়সকলকহে অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। এইবোৰকেই পিতৃসূত্ৰীয় এক পাৰ্শ্বিক গোট (patrilineal unilateral group) বোলা হয়। আনহাতে খাচী আৰু গাৰো সমাজত গোত্ৰ একোটাত মাকৰ ফালৰ (matrilateral) আত্মীয়ইহে স্থান পায়। কিন্তু সকলো সমাজতে পৰিয়ালৰ বিবাহিত দম্পত্তি হাল দুটা ভিন ভিন গোত্ৰৰ পৰা আহে।

৭.৩.২ পৰিয়ালৰ প্ৰকাৰ

পৰিয়ালক বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা চাব পৰা যায়। গঠন বা আকৃতিৰ দিশৰ পৰা পৰিয়ালক দুটা বহল ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— একক বা প্ৰাথমিক পৰিয়াল আৰু যৌথ পৰিয়াল।

- একক বা প্ৰাথমিক পৰিয়াল ঃ এজন লোকৰ পত্নী আৰু নিজা বা তোলনীয়া সন্তানেৰে একক পৰিয়াল গঠিত হয়। সাম্প্ৰতিক কালৰ ভাৰতীয় আৰু পশ্চিমীয়াকে ধৰি বহুতো জনজাতীয় সমাজতো এনে পৰিয়ালৰ প্ৰচলন বৃদ্ধি পাইছে।
- যৌথ পৰিয়াল ঃ উমৈহতীয়া আৰ্থিক পুঁজি আৰু উমৈহতীয়া ৰান্ধনীশালেৰে দুটা বা তাতোধিক একক পৰিয়াল একেটা বাসস্থানত একেলগে থাকিলে যৌথ পৰিয়ালৰ সৃষ্টি হয়। হিন্দু যৌথ পৰিয়ালত কেইবাজনো অবিবাহিতআৰু নিজ নিজ পৰিয়ালেৰে সৈতে বিবাহিত পুত্ৰ পিতৃ-মাতৃৰ লগত একেটা পৰিয়ালৰে সদস্য হোৱা দেখা যায়। যৌথ পৰিয়ালৰ ই এটা সুন্দৰ উদাহৰণ।
- এজন ব্যক্তিৰ (যাক 'ইগ' বোলা হয়)ৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা চাই পৰিয়ালক আনধৰণে দুটা ভাগত ভগাব পৰা যায় ঃ
  - জন্ম পৰিয়াল (Family of Orientation) ঃ এজন ব্যক্তিয়ে জন্মগ্ৰহণ কৰা পৰিয়াল-টোৱেই তেওঁৰ বাবে জন্ম পৰিয়াল। জন্ম-পৰিয়ালত ব্যক্তিজনৰ পৰিচিতি মাক-দেউতাকৰ পুতেক বা জীয়েক ৰূপেহে।
  - প্ৰজনন পৰিয়াল (Family of Procreation) ঃ ব্যক্তি এজনে বিয়াৰ পিছত যিটো পৰিয়ালৰ সৃষ্টি কৰে সেইটো তেওঁৰ প্ৰজনন পৰিয়াল।

প্ৰজনন পৰিয়ালত তেখেতৰ চিনাকী সন্তানৰ পিতৃ-মাতৃ হিচাপেহে হ'ব। পিতৃ বা মাতৃৰ বাবে যিটো পৰিয়াল প্ৰজনন পৰিয়াল, সেই একেটা পৰিয়ালেই সন্তানৰ বাবে জন্ম-পৰিয়াল হয়।

- বাসস্থানৰ আধাৰত পৰিয়ালৰ মূল ভাগবোৰ এনেধৰণৰ ঃ
  - পিতৃ-স্থানীয় পৰিয়াল ঃ বিয়াৰ পিছত কইনাই দৰাৰ পিতৃৰ ঘৰলৈ গৈ বসবাস কৰিলে সেই পৰিয়ালক পিতৃ-স্থানীয় পৰিয়াল বোলা হয়। হিন্দু জাতিগোট, মিচিং, কাৰ্বি, বড়ো-কছাৰী আদি সমাজত এনেধৰণৰ পৰিয়াল দেখা যায়।
  - মাতৃ-স্থানীয় পৰিয়াল ঃ এনে পৰিয়ালত দৰাজনে বিয়াৰ পিছত কইনাৰ মাকৰ ঘৰত থাকিবলৈ লয়। মেঘালয়ৰ খাচী, গাৰো আৰু জয়ন্তীয়াসকলৰ মাজত এনে মাতৃ-স্থানীয় পৰিয়াল দেখা যায়।

৭.৩.৩ পৰিয়ালৰ প্ৰকাৰ্য

কিংচ্‌লে ডেভিছ (Kingsley Davis)ৰ মতে পৰিয়ালৰ মুখ্য কাৰ্যাৱলী হৈছেঃ

- সন্তানৰ জন্ম দিয়া,
- ভৰণ-পোষণ দিয়া,
- সমাজত নতুন সদস্যৰ অন্তৰ্ভুক্তি আৰু
- সামাজিকীকৰণ

আমি আন ধৰণেৰেও পৰিয়ালৰ প্ৰকাৰ্যসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰো।

- জৈৱিক প্ৰকাৰ্য ঃ সন্তানৰ জন্ম দিয়াটো পৰিয়ালৰ মুখ্য প্ৰকাৰ্য বুলিব পাৰি। সমগ্ৰ মানৱ জাতিৰেই ধাৰাবাহিকতা পৰিয়ালেই ৰক্ষা কৰি আহিছে। সন্তান জন্মৰ লগে লগে পৰিয়ালে সমাজতনতুন সদস্যৰ অন্তৰ্ভুক্তিৰ প্ৰক্ৰিয়াটো নিয়মীয়া আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।
- সামাজিকীকৰণৰ প্ৰকাৰ্য ঃ দ্বিতীয়তে, পৰিয়ালে প্ৰাপ্তবয়স্ক নোহোৱালৈকে সন্তানৰ প্ৰতিপালন কৰে। ব্যক্তিৰ জৈৱিক প্ৰবৃত্তি, আশা-আকাংক্ষা আদিবোৰ সামাজিকভাৱে স্বীকৃত আচৰণলৈ পৰিৱৰ্তিত কৰি তোলাটো পৰিয়ালৰ দায়িত্বৰ ভিতৰত পৰে।
- ভৰণ-পোষণৰ প্ৰকাৰ্য ঃ পৰিয়ালৰ তৃতী য় সামাজিক প্ৰকাৰ্যটো হ'ল পৰিয়ালৰ সদস্য-সকলৰ ভৰণ-পোষণৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ। সদস্যসকলৰ দৈনন্দিন প্ৰয়োজনীয় আহাৰ, সাজপাৰ, বাসস্থান, ব্যক্তিগত যত্ন, শুশ্ৰুষা তথা সুৰক্ষা প্ৰদানৰ দৰে প্ৰয়োজনীয় দায়িত্ব পালন পৰিয়ালেই সমাধা কৰে। ফলত সমাজত পৰিয়ালৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম হৈ উঠে।

- সম্পত্তিৰ হস্তান্তৰ ঃ সম্পত্তি ধাৰণ কৰা আৰু পুৰুষানুক্ৰমে তাক হস্তান্তৰ কৰি থকাটো পৰিয়ালৰ চতুৰ্থটো গুৰুত্ব-পূৰ্ণ প্ৰকাৰ্য। সমাজভেদে সা-সম্পত্তি উত্তৰাধিকাৰৰ নিয়ম বেলেগ বেলেগ হয় যদিও এইক্ষেত্ৰত একমাত্ৰ পৰিয়ালেই সম্পত্তি ধাৰণ বা ভোগ কৰে আৰু যথা সময়ত তাৰ হস্তান্তৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে।
- সংস্কৃতিৰ হস্তান্তৰ ঃ পৰিয়ালে পুৰুষানুক্ৰমে সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ ধাৰাবাহিকতা ৰক্ষা কৰি আহিছে।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক - ৭.১

(ক) পৰিয়ালৰ দ্বাৰা পালন কৰা আন কিছুমান কাম-কাজৰ কথা চিন্তা কৰক।

.....

.....

(খ) পৰিয়ালৰ কিছুমান প্ৰকাৰ্য অন্যান্য অনুষ্ঠানলৈ স্থানান্তৰ কৰিব পৰা যাবনে? স্থানান্তৰিত কৰিব পৰা আৰু নোৱাৰা কামকাজ কিছুমানৰ একোখনকৈ দুখন তালিকা বনাওক।

.....

.....

.....

পৰিয়াল এনে এটা গোট যাৰ সদস্যসকলৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক প্ৰাথমিক পৰ্যায়ৰ। অৰ্থাৎ ইজনে সিজনৰ সৈতে পোনপটীয়াভাৱে জড়িত হৈ থাকে। সেইবাবেই ইয়াক প্ৰাথমিক সামাজিক গোট বুলিব পাৰি। আমি ইতিমধ্যেই উল্লেখ কৰি আহিছো যে পৰিয়ালে নিজৰ সদস্যসকলৰ ভৰণ-পোষণৰ আৰু সামাজিকীকৰণৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰি আহিছে। ইয়াৰ ভিতৰত অতিপ্ৰয়োজনীয় শিক্ষা, স্বাস্থ্যৰক্ষা আৰু আমোদ-প্ৰমোদৰ ব্যৱস্থাও সোমাই আছে। পৰিয়ালতেই শিশুৱে তেওঁবিলাকৰ ধৰ্মীয় পৰিচিতি লাভ কৰে, ধৰ্মীয় ধাৰণা তথা কামকাজ শিকে আৰু ৰাজনৈতিক ধাৰণাও গঢ় লৈ উঠে।

আজিৰ জটিল সমাজত, বহুধৰণৰ গৌণ গোট থকা দেখা যায় যিবিলাকে সমাজৰ স্বাস্থ্যৰক্ষা, আমোদ-প্ৰমোদ, শৈক্ষিক, অৰ্থনৈতিক আদি বিভিন্ন দিশৰ বিভিন্ন ধৰণৰ কামত বিশেষভাৱে নিজকে নিয়োজিত কৰি আহিছে। উক্তদিশসমূহৰ কিছু কিছু প্ৰকাৰ্য এই গৌণ অনুষ্ঠানবোৰ আৰু পৰিয়ালে মিলিত প্ৰচেষ্টাৱে সম্পাদন কৰা দেখা যায়। কিন্তু এনে কিছুমান প্ৰকাৰ্য আছে যিবোৰ একমাত্ৰ পৰিয়ালেহে সম্পাদন কৰিব পাৰে। এইবোৰৰ ভিতৰত আইনসংগত যৌন মিলন, বৈধভাৱে সন্তানৰ জন্ম আৰু সামাজিক পৰিচয় তথা প্ৰস্থিতি প্ৰদান আদি অন্যতম। এই বিশেষ ভূমিকাসমূহৰ বাবে

সমাজত পৰিয়ালে এক সার্বজনীন স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। সাম্প্রতিক কালৰ কেতবোৰ ব্যৱস্থা, যেনে— বিয়াত নোসোমোৱাকৈয়ে একেলগে থাকিবলৈ লোৱা প্রাপ্তবয়স্কৰ গোট, সমকামিতা আৰু সমলিংগৰ বিবাহ আদিৰ ফলতো কিন্তু পৰিয়ালৰ গুৰুত্ব কমা নাই। একেধৰণে, বিবাহো পৰিয়ালৰ দৰে সার্বজনীন সামাজিক অনুষ্ঠানৰূপে পৰিগণিত হৈছে। এতিয়া আমি বিবাহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ পৰিয়ালৰ সংজ্ঞা লিখক ।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ জন্ম পৰিয়াল আৰু প্রজনন পৰিয়ালৰ মাজৰ পার্থক্য লিখক।

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ পিতৃ-স্থানীয় পৰিয়ালৰ উদাহৰণ দিয়ক।

.....

.....

.....

৭.৪ বিবাহ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

সার্বজনীন সামাজিক অনুষ্ঠানসমূহৰ ভিতৰত বিবাহৰ স্থান অন্যতম। কিয়নো মানুহৰ যৌন প্রবৃত্তি তথা যৌন জীৱন বিবাহেই নিয়ন্ত্রণ কৰে। সামাজিক অনুষ্ঠান হিচাপে পৰিয়ালৰ সৈতে বিবাহৰ সম্বন্ধ নিচেই ওচৰৰ। গিলিন দ্বয়ে (Gillin and Gillin) কোৱাৰ দৰে *"বিবাহ হৈছে প্রজনন পৰিয়াল এটা স্থাপনৰ সামাজিকভাৱে স্বীকৃত উপায়।"* ডানকান মিশ্বেল (Duncan Mitchell)ৰ "সমাজ তত্ত্বৰ অভিধান" খনত বিবাহৰ সংজ্ঞা এনেদৰে পোৱা যায় — "*বিবাহ দুই বা ততোধিক বিপৰীত লিংগৰ ব্যক্তি ৰ মাজৰ এনে এটা সমাজৰ দ্বাৰা স্বীকৃত যৌন সম্পর্ক যিটো গর্ভধাৰণ আৰু সন্তান জন্মৰ পিচলৈকো স্থায়ী হ'ব বুলি আশা কৰা হয়।*"

সংস্কৃতি অনুযায়ী বিবাহৰ তাৎপর্য্য বেলেগ হ'ব পাৰে কিন্তু সকলো সমাজতে ইয়াক দেখা পোৱা যায়। মানৰ সমাজৰ বাবে বিবাহ এটা অন্যতম বিশ্বজনীন অনুষ্ঠান।

৭.৪.১ বিবাহৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

- সার্বজনীনতা ঃ বিবাহ সার্বজনীন। বিভিন্ন সমাজত বিবাহৰ ধাৰণা, উদ্দেশ্য,

প্রকার্য তথা প্রকাৰ বেলেগ বেলেগ হোৱা যেন লাগিলেও, সামাজিক সংস্থাৰূপে সকলোতেই বিৰাজমান।

- বৈবাহিক সম্বন্ধ দীর্ঘস্থায়ী ঃ সকলো সমাজতে বৈবাহিক সম্পর্ক এক দীর্ঘস্থায়ী সম্বন্ধৰ আৰম্ভণি বুলি ধৰা হয় ।
- বিবাহ অতি কমেও দুজন ব্যক্তিৰ মাজৰ সম্পর্ক ঃ প্রায় ভাগ সমাজত বিবাহে অন্ততঃ দুজন ব্যক্তি (বিপৰীত লিংগ)ৰ মাজত যৌন সম্পর্ক আৰু সন্তানৰ জন্মক স্বীকৃতি দিয়ে।
- সামাজিক স্বীকৃতি ঃ বৈবাহিক সম্বন্ধত কেৱল বিবাহিত দম্পত্তিৰ মাজৰ বুজাপৰাই যথেষ্ট নহয়। সম্বন্ধটো সমাজৰ দ্বাৰা অনুমোদিতও হ'ব লাগিব। বিবাহৰ ক্ষেত্রত সাধাৰণতে এটা ধর্মীয় অথবা ধর্মনিৰপেক্ষ পার্বণ বা আনুষ্ঠানিকতাৰ মাজেৰে সমাজৰ স্বীকৃতি লাভ কৰা দেখা যায়।
- পাৰস্পৰিক দায়িত্ববোধ ঃ বিবাহৰ দ্বাৰা বিবাহিত পতি-পত্নী দুয়োৰে মাজত পাৰস্পৰিক দায়িত্ব আৰু কর্তব্যবোধৰ সৃষ্টি হয়।

৭.৪.২ বিবাহৰ প্রকার্য

সমাজত বিবাহৰ ভূমিকা অপৰিসীম।

- প্রথমেই, বিবাহৰ দ্বাৰা স্বামী-স্ত্রীৰ মাজৰ যৌন সম্বন্ধটো স্থায়ী কৰাৰ লগে লগে পৰিয়ালটোৰো স্থায়িত্ব নিশ্চিত কৰা হয়।
- দ্বিতীয়তে, বিবাহে সন্তানৰ ভৰণ-পোষণৰ বাবে এটা সামাজিকভাৱে স্বীকৃত ব্যৱস্থা সম্ভৱপৰ কৰি তোলে। সামাজিক স্বীকৃতি আৰু পৰিচয় প্রতিজন ব্যক্তিৰ প্রাথমিক প্রয়োজন। এনেদৰে বিবাহে নৱজাতকক সামাজিক স্বীকৃতি আৰু পৰিচয় প্রদান কৰে যিটো প্রতিজন ব্যক্তিৰ প্রাথমিক প্রয়োজন।
- তৃতীয়তে, বিবাহিত দম্পত্তিৰ মাজত অর্থনৈতিক সহযোগিতা বিৰাজ কৰে।

৭.৪.৩ বিবাহৰ প্রকাৰ

বিবাহ বিভিন্ন প্রকাৰৰ হ'ব পাৰে। সমগ্র বিশ্বৰে আটাইতকৈ গতানুগতিক বিবাহ প্রকাৰ হৈছে এক বিবাহ য'ত এজন পুৰুষ আৰু এগৰাকী মহিলাৰ মাজত বিবাহ সম্পন্ন হয়।

বহু বিবাহ পদ্ধতি হৈছে এজন ব্যক্তিৰ একাধিক ব্যক্তিৰ সৈতে বিবাহ। বহু বিবাহৰ দুটা বৃহৎ শ্রেণী বিভাগ আছে, যেনে বহু পত্নী বিবাহ আৰু বহু পতি বিবাহ। বহু পত্নী বিবাহ হৈছে এজন ব্যক্তিয়ে একাধিক মহিলাক বিবাহ কৰোৱা। জনজাতীয়সকলে, যেনে উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলৰ নিশী, ৰাঞ্চুসকলৰ গোষ্ঠীপ্রধানে বহু-পত্নী বিবাহ কৰায়। কিন্তু

এই বিবাহ তেওঁলোকে নিজৰ যৌন প্ৰয়োজনৰ পূৰাবৰ বাবে নকৰায়, বৰঞ্চ ই তেওঁলোকৰ সন্মান বৃদ্ধি কৰে বা তেওঁলোকক সম্পৰ্ক প্ৰসাৰিত কৰিবলৈ সহায় কৰে। যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে বহু কেইগৰাকী মহিলাক বিবাহ কৰায় যিসকল ভগ্নী সম্পৰ্কৰে জড়িত, তেতিয়া সেই বিবাহক sororal polygyny বা বহুপত্নী বোলা হয়।

আন এক প্ৰকাৰৰ বহু বিবাহ হৈছে বহু পতি বিবাহ। এই ক্ষেত্ৰত এগৰাকী মহিলাই একাধিক পুৰুষৰ সৈতে বৈবাহিক সম্পৰ্ক গঢ়ে। সেই পুৰুষ সকল পৰস্পৰ ভাতৃ হ'লে সেই বিবাহক ফ্ৰেটাৰনেল পলিএন্দ্ৰি বা বহু পতি বিবাহ বোলা হয়। দক্ষিণ ভাৰতৰ নীলিগিৰি পাহাৰৰ 'টোডা' নামৰ জনজাতিটোৱে এনে প্ৰথাৰে বিবাহ কৰায়। তিব্বততো এই বিবাহ প্ৰচলিত। এনে সমাজ সমূহতো জৈৱিক পিতৃত্বৰ তুলানাত সামাজিক পিতৃৰ অধিক মৰ্যদা আছে।

বিবাহ আৰু বহুতো প্ৰকাৰ আছে। উদাহৰণস্বৰূপে, কম সংখ্যক হ'লেও এনে কিছু সমাজ আছে য'ত সমূহীয়া বিবাহ হয়, য'ত বহু কেইজন পুৰুষে কেইবাগৰাকী নাৰীক বিবাহ কৰায়। এনে বিবাহ অৱশ্যে অতি বিৰল। আফ্ৰিকাৰ দক্ষিণ চুডান অঞ্চলৰ নুৱেৰসকলৰ মাজত বিকল্প বিবাহৰ ব্যৱস্থাও আছে, য'ত এগৰাকী মহিলাই সন্তানহীন অৱস্থাতে মৃত্যু হোৱা বুলি কোনো লোকৰ সৈতে বিবাহ হ'ব পাৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত মৃত ব্যক্তিজনৰ ভাতৃয়ে তেওঁৰ বিকল্প হিচাপে মৃতকৰ হৈ কোনো মহিলাক বিবাহ কৰাব পাৰে। জৈৱিক সন্তানক তেতিয়া মৃত ব্যক্তিজনৰ বুলি ধৰি লোৱা হয়। কাৰণ স্বামী গৰাকী অশৰীৰ অৱস্থাত থাকে বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। নৃতত্ত্ববিদসকলে এনে কাল্পনিক বিবাহক প্ৰেতাত্মা বিবাহ বুলি অভিহিত কৰিছে।

বিবাহৰ পাত্ৰ বিচৰাৰ ক্ষেত্ৰত সমাজে কেতবোৰ বাধা আৰোপ কৰা পৰিলক্ষিত হয়। এই বাধানিষেধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিও বিবাহৰ প্ৰকাৰ ভিন ভিন হয়। অতি নিকট সম্পৰ্কীয় লোকৰ মাজত যৌন সম্পৰ্ক ঘটিলে তাক স্বজন-যৌন ব্যভিচাৰ (ইনচেষ্ট, incest) বুলি কয়। প্ৰাথমিক পৰিয়ালৰ সদস্যৰ ভিতৰত বিবাহ হোৱাটো কোনো সমাজেই নিবিচাৰে। এনে নিষেধক স্বজন যৌন-টেবু (টেবু— বাধা বা নিষেধ, incest taboo) বোলে।

বহুতো সমাজত কোনো বিশেষ সামাজিক গোটৰ লোকৰ বাবে নিজ গোটৰ বাহিৰত বিয়া কৰোৱাটো নিষেধ। এনেক্ষেত্ৰত ব্যক্তিজনে নিজ গোটৰ ভিতৰতে বিবাহযোগ্য পাত্ৰ-পাত্ৰী বিচাৰি ল'বলগা হয়। এনেকুৱা নিষিদ্ধ ব্যৱস্থাক অন্তঃবিবাহ (endogamy) বোলা হয়। হিন্দু জাতি বা বৰ্ণ এটি অন্তঃবৈবাহিক গোট। তেনেদৰে জনজাতি, সম্প্ৰদায়, ধৰ্মীয় গোট আদিয়ে অন্তঃবিবাহ প্ৰথা মানি চলিব বিচাৰে।

আনহাতে কোনো এটা সামাজিক গোটৰ ভিতৰত বিবাহ নিষিদ্ধৰ ব্যৱস্থাক বৰ্হিবিবাহ (exogamy) বোলে। প্ৰাথমিক পৰিয়ালৰ ভিতৰত নাইবা পৰিয়ালতকৈ বৃহৎ পৰ্যায়ৰ গোত্ৰৰ ভিতৰত বিবাহ নিষিদ্ধ। সেই কাৰণে প্ৰাথমিক পৰিয়াল আৰু

গোত্রক বর্হিবৈবাহিক (exogamous) সামাজিক গোট বোলে।

হাৱাই, পেৰু আৰু ইজিপ্টৰ ৰাজপৰিয়ালৰ দৰে অতি কম ক্ষেত্রতহে প্রাথমিক পৰিয়ালৰ ভাই-ভনীৰ মাজত আন্তঃ বিবাহ হোৱাৰ উদাহৰণ দেখা যায়। তেওঁলোকৰ বিশ্বাস যে ঐশ্বৰিক শক্তিসম্পন্ন ৰাজপুত্রই একমাত্র নিজ ভগ্নীকহে বিয়া কৰাবৰ বাবে উপযুক্ত পাত্র। এনেবোৰ উদাহৰণ (য'ত ভায়েকৰ লগত-ভনীয়েকৰ, সন্তানৰ লগত মাতা-পিতাৰ মাজত যৌন সম্বন্ধ হয়) কিন্তু বিশ্বজনীন স্বজন যৌন টেবুৰ ব্যতিক্রমহে। সর্বসাধাৰণৰ ক্ষেত্রত ই নিয়ম নহয়।

সহোদৰজ সন্ততি (÷÷in marriage, ভাই-ভনীৰ সন্তানৰ মাজত) হোৱা বিবাহৰ বিভিন্ন প্রথাও বিশ্বৰ বিভিন্ন সমাজত বহুলভাৱে প্রচলিত।

এটা কথা মনত ৰখা উচিত যে বিবাহৰ বিভিন্ন প্রকাৰবোৰৰ প্রতিটোৱেই বিভিন্ন কাৰণত গঢ় লৈ উঠে আৰু প্রত্যেকৰে নিজস্ব সামাজিক প্রকার্য থকা দেখা যায়। যিবিলাক সমাজত ছোৱালীক (কন্যাসন্তান) সামাজিক আৰু আর্থিকভাৱে বোজা বুলি গণ্য কৰা নহয় তেনে বহু সমাজত বিয়াৰ সময়ত বৰপক্ষই কন্যা পক্ষক (কন্যাৰ পিতৃ-মাতৃ বা অভিভাৱকক) গা-ধন দিয়াৰ নিয়ম আছে। সাধাৰণতে নগদ টকাৰ অবিহনে বয়-বস্তু বা জীৱ-জন্তুৰেও এই গা-ধন দিয়া হয়। আনহাতে, যিবিলাক সমাজত ছোৱালীক বোজা বুলি গণ্য কৰা হয়, তেনে সমাজবোৰত কন্যাৰ ঘৰে দৰাঘৰীয়াক বৰ-পণ বা দহেজ হিচাপে কন্যাৰ দায়িত্বগ্রহণৰ ক্ষতিপূৰণ দিবলগীয়াত পৰে।

৭.৫ স্বজনতা পদ্ধতি : অর্থ আৰু সংজ্ঞা

স্বজনতা হৈছে সবাতোকৈ গুৰুত্বপূর্ণ সামাজিক সম্পর্ক। ই এটা মৌলিক সামাজিক অনুষ্ঠানক প্রতিনিধিত্ব কৰে। স্বজনতাই ব্যক্তিসকলৰ সাংস্কৃতিকভাৱে দূৰ সম্পর্কক সূচায়, যিসকলৰ মাজত পৰিয়ালকেন্দ্রিক সম্পর্ক থকাটো সম্ভৱ। বহুতো সমাজত স্বজনতাই এটাৰ পৰা আনটো প্রজন্মলৈ প্রতিপত্তি আৰু সম্পত্তিক চলাই নিয়াৰ বাট মুকলি কৰে। স্বজনতাই বিবাহসূত্রে আৰু জন্মসূত্রে হোৱা সম্পর্কক সামৰি লয়। প্রথম প্রকাৰৰ সম্বন্ধটো বিবাহৰ সামাজিক তথা আইনী সংজ্ঞাৰ জৰিয়তে সমাজত সৃষ্ট হয়। ইয়াক বৈবাহিক সম্বন্ধীয় স্বজনতা (Affinal Kinship) বোলা হয় আৰু এই ধৰণেৰে সম্বন্ধীয় লোকসকল এজন আনজনৰ বৈবাহিক স্বজন (affinal kin) আৰু সাধাৰণতে তেওঁলোকৰ মাজত তেজৰ সম্পর্ক নাথাকে। বৈবাহিক স্বজনতাৰ কিছুমান উদহৰণ হৈছে স্বামী-স্ত্রী, শহুৰ-বোৱাৰীৰ মাজৰ সম্পর্ক।

দ্বিতীয় বিধ সম্বন্ধ হ'ল তেজৰ সম্বন্ধ অর্থাৎ জন্ম সূত্রে বা নিজৰ বুলি গ্রহণ কৰাই (তোলনীয়া সন্তান) লোৱা প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা গঢ়ি উঠা সম্বন্ধ। এনে ধৰণৰ সম্বন্ধ পিতৃ-মাতৃ আৰু সন্তান, ভাই-ভনী, ককা-আইতা আৰু নাতি-নাতিনী আদিৰ মাজত দেখা পাওঁ। এই আত্মীয়-স্বজন সকলৰ মাজত সামাজিক মর্যদাপ্রাপ্ত তেজৰ সম্পর্কতকৈ সামাজিক স্বীকৃতি লাভ কৰাটোহে অধিক গুৰুত্বপূর্ণ। এই সম্পর্কক সম-ৰক্তীয় স্বজন বোলা হয়।

অধ্যাপক ধীৰেন্দ্ৰ নাথ মজুমদাৰ আৰু টি. এন. মদনৰ মতে স্বজনতা পদ্ধতি প্ৰজননৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠা এটা সৰ্বব্যাপী প্ৰধান সম্বন্ধ।

স্বজনতা প্ৰণালী বৈবাহিক আৰু জন্ম সূত্ৰ পোৱা আত্মীয়ৰ মাজৰ সম্বন্ধ আৰু ইয়াত প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে নিজৰ স্থিতি আৰু ভূমিকা পালন কৰে। স্বজনতা প্ৰণালীয়ে সমান্তৰাল আৰু উলম্বিক দুই ধৰণে বৈবাহিক আৰু তেজৰ সম্পৰ্ক থকা সকলো সদস্যকে অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। জন্মগতভাৱে পোৱা আত্মীয়সকলৰ ভিতৰত কিছুমান সমান্তৰালভাৱে আত্মীয়তাৰ দোলেৰে বান্ধ খাই থাকে, যেনে খুড়াক বা পেহীয়েকৰ ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত থকা সম্বন্ধ। আনহাতে পিতৃ-মাতৃ বা খুড়া/পেহীয়েক বা বতিজা/ভতিজী, ককা-আইতা আৰু নাতি-নীতিনীৰ আজি একে বংশৰ লোকসকল উলম্বিকভাৱে স্বজনতা পদ্ধতিৰ অন্তৰ্গত। বিবাহৰ জৰিয়তে হোৱা আত্মীয়-স্বজনৰ ভিতৰত শহুৰ-বোৱাৰীৰ মাজৰ সম্পৰ্কও উলম্বিক ভাৱে গঠিত।

৭.৫.১ স্বজনতা প্ৰণালীৰ পৰিসৰ

বিভিন্ন আত্মীয়-স্বজনক তেওঁলোকৰ এজনৰ আনজনৰ সৈতে থকা সম্পৰ্কৰ পৰিসৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন ভাগত ভগাব পাৰি।

- প্ৰথম শ্ৰেণীৰ আত্মীয় স্বজনসকলৰ মাজত কোনো ধৰণৰ মধ্যস্থতাকাৰী নথকাকৈ ইজনে আনজনৰ সৈতে পোনপটীয়াভাৱে সম্পৰ্কৰ দোলেৰে বান্ধ খাই থাকে। এনে ধৰণৰ পোনপটীয়া সম্পৰ্ক বৈবাহিক ক্ষেত্ৰত স্বামী-স্ত্ৰীৰ মাজত আৰু জন্মসূত্ৰে পিতৃ-মাতৃ আৰু সন্তানৰ লগতে আৰু ভাতৃ-ভগ্নীৰ মাজত পৰিলক্ষিত হয়।
- দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ আত্মীয়ই সেইসকল আত্মীয়-স্বজনক অন্তৰ্গত কৰা হয়- যি সকল কোনো এজন ব্যক্তিৰ প্ৰথম শ্ৰেণীৰ আত্মীয়ৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে, উদাহৰণস্বৰূপে, বোৱাৰী, শাহু-শহুৰ, ননন্দ, তোলনীয়া পিতৃ ইত্যাদি। এই আত্মীয়সকল এজন ব্যক্তিৰ আত্মীয়ৰ দ্বাৰা সম্পৰ্কিত হৈ থাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে এজন ব্যক্তিৰ বোৱাৰী তেওঁৰ পুত্ৰৰ প্ৰথম শ্ৰেণীৰ আত্মীয় অৰ্থাৎ তেওঁৰ পত্নী।
- তৃতীয় শ্ৰেণীৰ আত্মীয়ঃ দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ আত্মীয়সকলৰ প্ৰথম আত্মীয় স্বজনসমূহক তৃতীয় শ্ৰেণীৰ আত্মীয়ৰ অন্তৰ্গত কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে এজন ব্যক্তিৰ পুত্ৰৰ শহুৰেক (তেওঁৰ পত্নীৰ দেউতাক) সেই নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিজনৰ বাবে তৃতীয় শ্ৰেণীৰ আত্মীয়। উক্ত ছবিটোত ক/খ আৰু চ/ছ উভয় পক্ষই ইটো সিটোৰ বাবে তৃতীয় শ্ৰেণীৰ আত্মীয়।
- দূৰ সম্পৰ্কীয় আত্মীয় স্বজনঃ এই শ্ৰেণীৰ সেইবোৰ আত্মীয় স্বজনক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়, যিসকল উপৰোক্ত কোনো শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্গত নহয়।

৭.৫.২ স্বজনতা পদ্ধতি

এই স্বজনতা ব্যৱস্থাই জন্ম আৰু বিবাহৰ দ্বাৰা জড়িত সকলো সম্পৰ্ককে সামৰি লয়। যিয়ে অধিকাৰ আৰু বাধ্য বাধকতাৰ এক বেহুৰ মাজত সকলো সম্পৰ্ক স্থাপন কৰে।

নিম্ন উল্লিখিত বিষয়বস্তুসমূহ আত্মীয়তা পদ্ধতিৰ অন্তৰ্গত —

- আত্মীয়তা প্ৰণালীৰ গোটেই সামাজিক আন্তঃগাঁথনিৰ এক অতি প্ৰয়োজনীয় উপ-পদ্ধতি,
- কোনো এক সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ মাজত সম্পৰ্ক স্থাপনৰ ক্ষেত্ৰত আত্মীয়তাই সংযোগকাৰী হিচাৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে,
- বৈবাহিক আৰু ৰক্ত সম্বন্ধীয় স্বজনসকল ইয়াৰ অন্তৰ্গত,
- আত্মীয়তাই সমাজৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় অসংখ্য বিষয়বস্তু, যেনে— বিবাহ পদাধিকাৰ, উত্তৰাধিকাৰ আদিৰ সাব্যস্তকৰণ তথা অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, ধৰ্মীয় আদি ক্ষেত্ৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে।
- উক্ত বিষয়বস্তুসমূহ সামাজিক নীতি-নিয়ম আৰু প্ৰতিমানৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়।

প্ৰখ্যাৎ সমাজ বিজ্ঞানী Radcliffe-Brown -এ স্বজনতা পদ্ধতিক আত্মীয় আৰু বৈবাহিক সম্বন্ধীয় (kinship and affinity) বুলি মত পোষণ কৰিছে। ইয়াত আত্মীয়তামানে কেৱল ৰক্ত সম্বন্ধীয় অৰ্থাৎ বংশানুক্ৰমৰ অন্তৰ্গত আত্মীয়সকলৰ কথাহে উল্লেখ আছে। তেওঁৰ মতে ,স্বজনতা পদ্ধতিয়ে সমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত দ্বিয়কীয় (dyadic) সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰে তথা কম বেছি পৰিমাণে অন্তৰ্গত সদস্যসকলৰব্যৱহাৰিক দিশসমূহো সামাজিক ৰীতিৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাত সহায় কৰে। ই ব্যক্তিসকলৰ মাজত পোনপটীয়া সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰাত সংযোজক হিচাপে ভূমিকা পালন কৰে।

আমি ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি আহিছো যে সমাজত প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰে দুই ধৰণৰ আত্মীয় স্বজন থাকে, ৰক্ত সম্বন্ধীয় আৰু বৈবাহিক সম্বন্ধীয়। এই আত্মীয় সমূহৰ এজনৰ আনজনৰ প্ৰতি থকা কৰ্তব্য আৰু পাৰস্পৰিক অধিকাৰসমূহ সামাজিক প্ৰতিমান আৰু ৰীতিৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হয়। উক্ত সকলোবোৰ সংযোজক, সামাজিক গোটআৰু সামাজিক নীতি-নিয়মসমূহ স্বজনতা পদ্ধতিৰে এটা অংশ বিশেষ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ খালী ঠাই পূৰ কৰক।

(ক) আপোনাৰ দেউতাৰ ভায়েক আপোনাৰ বাবে ..... স্বজন (বৈবাহিক/সম-ৰক্তীয়)

.....

(খ) আপোনাৰ দেউতাৰ ভায়েক আপোনাৰ বাবে ..... আত্মীয় (প্ৰথম শ্ৰেণীৰ/দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ)

.....

(গ) আপোনাৰ দেউতাৰ ভায়েকৰ ল'ৰা আপোনাৰ বাবে ..... আত্মীয় (দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ/তৃতীয়)

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নিৰ্ণয় কৰক।

(ক) এজন ব্যক্তি আৰু তেওঁৰ ঘৈণীয়েকৰ ডেওৰেক বৈবাহিক আত্মীয়।

.....

(খ) খুড়া বা পেহীয়েকৰ ল'ৰা-ছোৱালীসমূহ জন্মসূত্ৰে হোৱা আত্মীয়।

.....

(গ) জন্মসূত্ৰে হোৱা সম্বন্ধ মানে সামাজিক স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত আনুমানিক জৈৱিক সম্বন্ধ।

.....

৭.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- প্ৰতিখন সমাজতে পৰিয়াল, বিবাহ, স্বজনতা, ধৰ্ম ৰাজনীতিৰ দৰে সাৰ্বজনীন অনুষ্ঠানসমূহ থাকে আৰু এইসমূহ পৰস্পৰ জড়িত হৈ থাকে।
- পৰিয়াল হৈছে মূল সামাজিক অনুষ্ঠান আৰু এটা পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ মাজত থকা সম্পৰ্কক মানৱ জাতিৰ সবাতোকৈ প্ৰাচীন সামাজিক অনুষ্ঠান ৰূপে গণ্য কৰা হয়।
- বিবাহ হৈছে দুগৰাকী বা তাতোধিক ব্যক্তিৰ মাজত হোৱা সমাজ স্বীকৃত আৰু সন্মত যৌন সম্পৰ্ক।
- পৰিয়াল আৰু বিবাহ অনুষ্ঠানে যৌনতা নিয়ন্ত্ৰণ, নতুন প্ৰজন্ম সৃষ্টিৰ ধাৰাবাহিকতা নিশ্চিত কৰিবৰ বাবে স্থায়ী গোটৰ পৰিচালনা আৰু নিৰ্ভৰশীল সন্তানৰ যত্নৰ দৰে কাৰ্যসমূহ পালন কৰে।
- বিভিন্ন সাংস্কৃতিক বিবাহৰ অৰ্থ বিভিন্ন। সমাজ ভেদে ইয়াৰ প্ৰয়োজন, কাৰ্য আৰু বিধি ভিন্ন হ'লেও, ই সকলোতে এক অনুষ্ঠান ৰূপে উপস্থিত থাকে।
- সকলো সমাজতে বিভিন্ন সকম্পৰ্কৰে লোকসকল বিভিন্ন গোটত একত্ৰিত হৈ থাকে। এই সম্পৰ্কসমূহৰ ভিতৰত সবাতোকৈ সাৰ্বজনীন আৰু মৌলিক সম্পৰ্ক হৈছে জন্মৰ দ্বাৰা হোৱা সম্পৰ্ক আৰু ইয়াক স্বজনতা বোল হয়।

- স্বজনতাৰ মাজত তেজৰ সম্পৰ্ক (সম-ৰক্তীয়) আৰু বিবাহ সূত্রে হোৱা সম্পৰ্ক (বৈবাহিক সম্বন্ধীয)ক সামৰি লোৱা হয়।

৭.৭ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

১) Bottomore, T. B., *Sociology : A Guide to Problem and Literature*; Blackie and Son (India) Ltd., Mumbai.

২) Madan, T.N. and D.N. Majumdar. (1987). *An Introduction to Social Anthropology*. New Delhi: National Publishing House.

৭.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ দুজন সামাজিকভাৱে স্বীকৃত যৌন সম্পৰ্ক থকা বিপৰীত লিংগৰ প্রাপ্তবয়স্ক লোক আৰু তেওঁলোকৰ নিজা বা তোলনীয়া এজন বা ততোধিক সন্তানেৰে গঠিত সামাজিক অনুষ্ঠান।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ এজন ব্যক্তিয়ে জন্মগ্রহণ কৰাপৰিয়াল-টোৰেই তেওঁৰ বাবে জন্ম পৰিয়াল। আৰু ব্যক্তি এজনে বিয়াৰ পিছত যিটো পৰিয়ালৰ সৃষ্টি কৰে সেইটো তেওঁৰ প্রজনন পৰিয়াল।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ হিন্দু জাতিগোট, মিচিং, কার্বি, বড়ো-কছাৰী আদি সমাজত পিতৃ-স্থানীয় পৰিয়াল দেখা যায়।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) সমৰক্তীয়

(খ) দ্বিতীয় শ্রেণীৰ

(গ) তৃতীয়

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ(ক) শুদ্ধ

(খ) শুদ্ধ

(গ) শুদ্ধ

৭.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ পৰিয়ালৰ সংজ্ঞা লিখক ।ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি।

প্ৰশ্ন ২ঃ বিবাহৰ সংজ্ঞা কিআৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যবোৰবৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ সমাজত বিবাহে কি কি ভূমিকা পালন কৰে?

প্ৰশ্ন ৪ঃ সমৰক্তীয় আৰু বৈবাহিক সম্বন্ধীয় স্বজনতাৰ অৰ্থ কি? উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ঃ স্বজনতা প্ৰণালীৰ পৰিসৰৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ঃ পৰিয়ালৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ঃ পৰিয়ালৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ্যবোৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ বিবাহৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ কি কি? আলোচনা কৰক।

*** ***** ***